

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

MUHAMMED b. SÜLEYMAN el-CEZÛLÎ'NİN

(ö. 870/1465) HAYATI ve ESERLERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Süleyman SARGIN

İSTANBUL 2010

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

**MUHAMMED b. SÜLEYMAN el- CEZÛLÎ’NİN
(ö.870/1465) HAYATI ve ESERLERİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Süleyman SARGIN

Danışman

Doç. Dr. Necdet Tosun

İstanbul 2010

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İLAHIYAT Anabilim Dalı TASAVVUF Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi
SÜLEYMAN SARGIN'ın MUHAMMED B.SÜLEYMAN EL-CEZULİ'NİN HAYATI VE
ESERLERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 25.01.2010 tarih ve
2010/01-26 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliğiyle Yüksek
Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 26.02.2010...

- 1) Tez Danışmanı : DOÇ. DR. NECDET TOSUN
2) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. SAFİ ARPAGUŞ
3) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. AHMET HAKKI TURABI

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
KISALTMALAR	V
ÖNSÖZ	VII
GİRİŞ	1
XIII.-XV. YÜZYILLARDA MAĞRİB	1
A. MAĞRİB TARİHİ (SİYASİ DURUM)	1
B. İLMÎ HAYAT	8
B.1. TEFSİR	10
B.2. HADİS	12
B.3. FIKİH.....	13
C. TASSAVVUFÎ HAYAT	17
c.1.MEDYENİYYE.....	19
c.2. ŞÂZİLİYYE.....	22
BİRİNCİ BÖLÜM	28
HAYATI	28
1-DOĞUMU, NESEBİ VE İLİM TAHSİLİ	28
2-TASAVVUFA İNTİSÂBİ.....	30
3- CEZÛLÎ'NİN İLMÎ YÖNÜ	33
İKİNCİ BÖLÜM	37
CEZÛLİYYE TARİKATI	37
4.1. Tevhid ve Zât-ı Ulûhiyyet Hakkında.....	38
4.2. İmân ve İslâm	40
4.3. Bir Mürşide Tâbî Olmak	44

4.4. Tevbe	46
4.5. Mürîdin Âdâbı	48
4.5.1. Şeyhine Karşı Edebi	49
4.5.2. İnsanlarla Beraberken Gözetilecek Âdâb	50
4.6. Sıdk (doğruluk)	51
4.7. Sâdik Mürîdin Özellikleri	53
4.8. Zikir	54
4.9. Makamlar	56
4.9.1. Tevbe	56
4.9.2. Zühd	57
4.9.3. Mücâhede	59
4.9.4. Murâkabe	60
4.9.5. Müşâhede	61
4.10. Tasavvufî Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme	62
5- ÖNDE GELEN MÜRİDLERİNDEN BAZILARI	67
5.1. Ebû Abdillâh Muhammed es-Sağîr	67
5.2. Abdülazîz et-Tebbâ'	68
5.3. Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer el-Hârisî	68
5.4. Ebû Abdillâh el-Emîn	70
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	71
ESERLERİ	71
1. EVRÂD VE HİZİBLERİ	71
1.1. Delâilü'l-Hayrât	71
1.1.a. Eserin Yazılış Sebebi	76
1.1.b. Okunuş Şekilleri	77
1.1.c. Nüshaları	78
1.1.d. Eserin Baskıları ve Şerhleri	78
1.1.e. Delâilü'l-hayrât Üzerine Yapılan Çalışmalar	80

1.2. Hizbu Subhâne'd-Dâimi Lâ Yezûl	81
1.3. Hizbu'l-Felâh.....	82
2. RİSÂLELERİ	82
2.1. Akîdetü'l-Cezûlî	83
2.2. Risâle fî't-tevhîd.....	83
2.3. Risâle fî'z-zühd	83
2.4. Ecvibe fî'd-dünyâ ve'd-dîn.....	84
SONUÇ.....	85
BİBLİYOGRAFYA	87
EKLER (CEZÛLÎ'NİN RİSALELERİ).....	93

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.g.m.	: Adı geçen madde.
a.y.	: Aynı yer.
b.	: İbn.
Bkz.	: Bakınız.
c.	: Cilt.
D.İ.A.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi.
h.	: Hicrî.
H.z.	: Hazreti.
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
m.	: Mîlâdî.
Mad.	: Maddesi.
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı.
Nşr.	: Neşir
ö.	: Ölüm tarihi.
r.a.	: Radıyallâhu anh.
s.	: Sayfa.

s.a.v. : Sallallâhu aleyhi ve sellem.

ter. : Tercüme

ts. : Tarihsiz

vb. : Ve benzeri

vd. : Ve devamı

ÖNSÖZ

Ruhun bedene, kalbin nefse galip gelme mücadelesi de diyebileceğimiz tasavvuf, dînî hayatı daha derinden ve şuurlu bir şekilde yaşamak maksadıyla, kulluk adına nefisle yapılan mücadelelerin sonucunda ortaya çıktı. “Allah’a giden yolların kâinattaki mahlûkâtın nefesleri adedince olduğu” ifadesinden yola çıkarak birçok insan kendine göre yollar, metodlar geliştirdi. Zaman zaman bir kısım sapmalar olduysa da tasavvuf ehli, kitap ve sünnet çizgisinden ayrılmadı. Kur’an ve Hz. Peygamber, her zaman en büyük rehber ve mürşid kabul edildi.

Zamanın akışı içerisinde pek çok gönül eri, Kur’an’ın işaret ettiği ve Hz. Peygamber’in bizzat yaşadığı kulluk seviyesine ulaşmayı hayatlarının gayesi bildiler. Bu gayeye ulaşmak için pek çok insan İslam’ın ana çizgisinden sapmadan değişik usuller geliştirdiler. Bazı özellikleriyle öne çıkmış ve insanların saygı ve teveccühlerini kazanmış büyük velîler, geliştirdikleri bu metodlarla ekol oldular. Kulluklarına derinlik ve anlam kazandırmanın gayreti içindeki insanlar da bu konuda, kullukta derinliğe ermiş olan hak dostlarını örnek aldılar.

İşte tez konumuz Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî de Allah’a yakın olmayı, ona ulaşmayı gaye edinen hak dostlarından biriydi. En güzel kulluğun, kulların en güzeli Hz. Muhammed (s.a.v.)’e bağlılıkla mümkün olduğunu söylüyordu. O’na bağlılığın en somut göstergesi sünnetine tâbî olmak kadar O’na her an salât ü selâm getirmektir. Cezûlî, bütün ömrünü Peygamber Efendimiz’i tanıtmaya, sevdirmeye, O’na salâvatların en güzelini armağan etmeye adanmış bir hak yolcusuydu.

Bu amaçla değişik kaynaklardan ve daha önceki dönemlerde yaşamış büyük velîlerin virdlerinden derlediği *Delâilü’l-hayrât* adlı eseri bugün bile salât ü selâm konusunda müstesnâ yerini muhafaza etmekte ve İslâm coğrafyasının her tarafında büyük bir teveccühle okunmaktadır.

Eseri ve evrâdı bu kadar ilgi gören el-Cezûlî’yi hayatı ve eserleriyle de tanımak istedik. Yaptığımız çalışmada kendisiyle ilgili olarak kaynaklarda çok kısa ve özet bilgilerin bulunduğunu gördük. Bunun üzerine hayatının büyük bölümünü geçirdiği ve

mezarının da bulunduğu Fas'a yöneldik. Elimize, talebelerinden el-Fâsî'nin kendisi ve talebeleri hakkında yazdığı bir eserle makalelerinin toplandığı bir kitaptan başka bir şey geçmedi. Bu kıt imkânlarla rağmen yine de elimizden gelenin en iyisini yapmaya gayret ettik.

Çalışmamız bir giriş, üç bölüm ve ekler kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde Cezûlî'nin neş'et ettiği dönemde Mağrib bölgesinin tarihi ve genel durumu ile Mağrib'teki ilmî ve tasavvufî hayat hakkında bilgiler yer almaktadır. Birinci bölümde Cezûlî'nin hayatına, ikinci bölümde tarikatı, talebeleri ve nasihatlerine yer verilmiştir. Üçüncü bölüm ise eserlerine ayrılmıştır. Eserleriyle ilgili bilgiler bu bölümde bulunmaktadır. Sonuç kısmında ise Cezûlî hakkında elde ettiğimiz bilgileri genel bir değerlendirmeye tâbî tutarak sonuçları ortaya koyduk.

Bunların dışında, Cezûlî'nin *Delâilü'l-Hayrât* adlı eseri kadar bilinmeyen *Akîdetü'l-cezûlî*, *Risâle fi't-tevhîd*, *Risâle fi'z-zühd* ve *Ecvibe fi'd-dünyâ ve'd-dîn* adlı kısa rsâlelerini de Dr. Hasan Cellâb'ın tahkikli neşrinden tercüme ederek ek olarak çalışmamıza dâhil ettik.

Bu çalışmayı yapmayı bize tavsiye eden ve çalışma boyunca da yardım ve yönlendirmelerini esirgemeyen kıymetli hocam Doç. Dr. Necdet TOSUN beye ve Yüksek Lisans dönemi boyunca her türlü yardım ve desteklerini gördüğüm kıymetli hocalarım Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ, Doç. Dr. Süleyman Derin ve Doç. Dr. Safi Arpaguş beylere en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Süleyman SARGIN

İstanbul, 2009

GİRİŞ

XIII.-XV. YÜZYILLARDA MAĞRİB (FAS)

a. Mağrib (Fas) Tarihi (Siyasi Durum)

Muhammed b. Süleyman el- Cezûlî'yi daha iyi tanıyabilmek için Mağrib (Fas) tarihine ve Mağrib bölgesinin içtimâî yapısını şekillendiren siyâset ve kültür olaylarına bir göz atmak gerekir.

Hz. Ömer (ö. 23/644)'in hilâfeti sırasında Amr b. Âs'ın Mısır'ı fethiyle (20/641) başlayan Afrikâ'nın İslâm topraklarına katılması çalışmaları, Emevîler döneminde Târik b. Ziyâd'ın İspanya'yı fethetmesi (92/710) ile Avrupa'ya kadar ulaştı. II. Mervan'ın Zap suyu muharebesinde yenilmesi sonucu bütün Emevî toprakları Abbâsîler'in eline geçti (132/749). Bu toprakların sınırları doğuda Çin Seddi'ne, batıda Kuzey Afrika ve İspanya'yı da içine alacak şekilde Atlas Okyanusu'na, kuzeyde Kafkaslar'a ve güneyde de Hint Okyanusu'na kadar uzanıyordu. Dünya tarihinde hiçbir savaşta bu kadar geniş toprak el değiştirmemiştir.¹ Ancak Abbâsîler ele geçirdikleri bu topraklarda Emevîler gibi idârî bir otorite kuramadılar. Bir süre sonra merkezden uzak bölgelerde yeni devletler ortaya çıktı. Bunlardan ilki, Zap muharebesinden altı yıl sonra Avrupa'da kurulan Endülüs Emevî Devleti'dir (138-422/756-1031). Bunu Afrika ve Asya'da peşi sıra oluşan diğer devletler izler.

Mağrib'in siyâsî ve kültürel yapısının şekillenmesinde Mağrib ve Endülüs'te kurulan devletler büyük önem arzeder. Bunların başında, başkenti Merakeş olan İdrîsî Devleti (172-375/788-985) gelir. Kuzey Afrika'da Hulefâ-î Râşidîn ve Emevîler dönemindeki fetihlerin akabinde, bu bölgenin dört bir tarafında İslâmiyetin yayılması husûsunda İdrîsîler'in büyük hizmetleri olmuştur.² Aynı bölgede İdrîsîler'in yanısıra,

¹ Nuri Ünlü, *İslâm Târîhi*, İstanbul 1984, s. 103

² H. İbrahim Hasan, *İslâm Târîhi*, (ter. İsmail Yiğit), İstanbul 1992, III,35.

sırayla Ağlebî (184-296/800-909), Fâtîmî (297-567/909-1171), Hammûdî (407-449/1016-1057) ve Murâbî (448-571/1056-1146) devletleri kuruldu.

Bu devletlerden Hammûdîler, Hz. Ali soyundan gelen İdrîsîler'in devamıdır.³ Fâtîmîler de İdrîsîler gibi Hz. Ali soyundan geldiklerini ileri sürmelerine rağmen bu konuda tereddütler vardır.⁴ Fâtîmîler'in ilk kuruluşu Tunus'da gerçekleşmiş, sonra Mısır'a geçmişlerdir (362/973). Ayrıca Fâtîmîler'den önce Mısır'da Türk asıllı Tolunoğulları (254-292/868-905) ve İhşîdîler (325-358/935-969) hüküm sürmüşlerdir.⁵

İspanya'da Endülüs Emevî Devleti (138-422/756-1031)'nin üç asırlık çaba sonucunda ortaya koyduğu yüksek medeniyetin değerini, sonra gelenler bilemediler. Aynı yükselişi devam ettiremedikleri gibi rahat ve rehâvete dalarak iç çekişmeler sonucu mevcûdu da kaybetmeye başladılar. Hicrî dördüncü asrın sonlarında Endülüs Emevî Devleti'nin başında II. Hişam vardı (366-399/796-1009). Yönetimi Âmirî ailesinden seçtiği vezirlerine bıraktı. Onun döneminde problemler gittikçe arttı. Âmirîlerden memnun olmayan Kurtuba halkı ayaklanarak ikinci Hişam'ı tahttan indirdi (399/1009). Bundan sonra karışıklıkların ardı arkası kesilmedi. Hükümdârlar birbiri ardınca tahta çıkıp indiriliyordu. 21 yıl süren bu anarşi dönemi, son Endülüs Emevî halîfesi III. Hişam ortadan kaybolunca devletin yıkılmasıyla son buldu.⁶

Endülüs Emevî devletinin yıkılmasından sonra İspanya'da ortaya çıkan karışıklıkları fırsat bilen vâliler ve ileri gelen kişiler, irili-ufaklı yirmiden fazla devletçik kurdular. Bunlara "Tavâif-i Mülûk" denir.⁷ Bu devletçikler birbirlerinin topraklarını ele geçirmek için mücadeleye başladılar. Bu konuda kendilerini yok etmek için hazır bekleyen Hıristiyanlarla bile ittifak kurdular. Kastil ve Lion kralı I. Ferdinand, dağınık Müslüman devletçiklerin üzerlerine yürüyerek onları yurtlarından çıkardı. Bu sırada korkunç zulümler ve kötülükler yaptı (477/1055).

³ Hasan, *a.e.*, IV,95.

⁴ *a.e.*, IV,115-116; Nuri Ünlü, *a.g.e.*, s.143.

⁵ K. Yaşar Koparan, *Tolunoğulları ve İhşîdîler, Büyük İslâm Târîhi Serisi*, İstanbul 1992., VI,55 vd., 199 vd.

⁶ Hasan, *a.g.e.*, IV,77-92.

⁷ Hasan, *a.e.*, IV,75, Ünlü, *a.g.e.*, s.117.

Müslüman şehir devletçikleri, dağınıklık ve tefrika sebebiyle kendilerini koruyamadıkları için Kuzey Afrika devletlerinden yardım istediler. Bunun üzerine Cezayir ve Mağrib'e hâkim olan Murâbit devletinin güçlü hükümdarı Yusuf b. Taşfin, Endülüs'e çıktı. Alfonso komutasındaki Hıristiyanları Zelika savaşında yendi (479/1086). Huzuru bozan melikleri sürdü, kontrolü altındaki yerlerde birliği ve emniyeti sağladı (479/1086). Yusuf b. Taşfin'in 500/1106 yılında ölümüyle halifeleri tarafından hem Mağrib'de hem de Endülüs'de Murâbitlar'ın hâkimiyeti bir süre devam ettirildi.

Daha sonra Murâbitlar zayıflayınca yerini Kuzey Afrika'da kurulan yeni bir devlet aldı.⁸ Bu devlet, Muvahhidler Devleti'dir. Muvahhidler, Kuzey Afrika'daki Murâbit topraklarına hâkim oldukları gibi zaman içinde Endülüs'te de hâkimiyetlerini sağladılar. Özellikle Kastilya kuvvetleri karşısında Erek zaferini kazanmaları (592/1195), hem Muvahhid devletinin hem de Müslümanların İspanya'daki konumunu pekiştirdi. Muvahhidler, İspanya'daki bu konumları sebebiyle, Müslümanların faziletini göstermek için, Erek savaşında esir alınan yirmidörtbin Hıristiyanı serbest bıraktı.⁹

Bu arada Selâhaddin Eyyûbî (ö. 597/1192), Kudüs'ü Haçlılardan kurtarmıştı (583/1187). Bunun üzerine papanın intikam arzusundan doğan teşvîk ve isteği ile bütün Hıristiyanlar, Müslümanlar'dan öc almak için Endülüs'e mukaddes harp ilan ettiler.¹⁰ Kastil, Aragon, Portekiz, Lion, Navar, Fransa, İtalya ve Almanya askerlerinden oluşan Hıristiyan orduları karadan ve denizden Endülüs'e saldırdılar. Ukâb savaşı denilen bu muharebede Muvahhidler'in idaresi altındaki Müslümanlar, kahramanca mücadele ettilerse de yenilgiyi önleyemediler (609/1212).¹¹

Ukâb savaşından sonra Muvahhidler'in Endülüs üzerindeki güçleri kırılmış oldu. İspanya'da Muvahhidler'in yerini daha önceden Endülüs Emevî devletinin yıkılışı sırasında olduğu gibi, Benî Hûd, Benî Zeyyân ve Benî Ahmer adındaki küçük devletçikler aldı. Bunlar birbiriyle meşgulken Kastilya kralı III. Ferdinand Kurtuba'yı

⁸ Ünlü, *a.g.e.*, s.117.

⁹ İsmail Yiğit, "Endülüs Benî Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri", *İslâm Târîhi*, İstanbul, 1995, IX, 25; Hasan, *a.g.e.*, V, 274.

¹⁰ Ünlü, *a.g.e.*, s.118.

işgal etti (663/1236). Hemen arkasından Valansiya'yı Aragon krallığı ele geçirdi. Hicrî VII. asrın ortalarında İspanya'da Müslüman olarak sadece Gırnata'ya sıkışmış Benî Ahmer Devleti kaldı.

Bu olumsuz gelişmeler, İspanya'daki Müslümanların Mağrib başta olmak üzere muhtelif yerlere kaçmalarına sebep olduğu gibi, bir kısmını da Gırnata'ya toplamıştır. Bu arada birçok âlim ve sanatkâr da Gırnata'ya gelmiştir. Ayrıca Benî Ahmer Devleti ile Mağrib devletleri arasındaki ilişkiler de sürmüştür.¹² Gırnata'da son birkez daha yeni bir İslâm medeniyeti oluşturulduysa da, bir süre sonra ortaya çıkan iç çekişmeler ile saltanat kavgaları, devleti güçsüz hale getirmiştir. Bunu fırsat bilen Katolik Ferdinand, şehri uzun süre muhasara altında tutarak teslim almıştır (897/1492). Böylece Avrupa'da sekizyüz sene devam eden Müslüman Endülüs uygarlığı da son bulmuştur.¹³

O yıllarda İslâm dünyasıyla ilgili olarak Avrupa'da bu gelişmeler olurken, Kuzey Afrika'da da Müslüman devletlerin biri kurulup diğeri yıkılıyordu. Cezûlî dünyaya gelmeden önceki asırda Mağrib bölgesine Muvahhidler hâkimdi. Muvahhid Devleti, Abdulmü'min b. Ali (ö.558/1168) tarafından kurulmuştur.¹⁴

Muvahhid hükümdârları genel olarak, Murâbitları yıkmak, Mağrib'de birliği sağlamak, Endülüs'ü Hıristiyan saldırılarından korumak, ilmi ve tefekkürü yaymak için uğraşmışlardır.¹⁵ İbn Bâcce (ö.533/1138), İbn Tufeyl (ö.582/1185) ve İbn Rüşd (ö.595/1198) gibi âlim ve düşünürler Muvahhidler döneminde yetişen meşhurlardandır.¹⁶

Endülüs'de Ukâb savaşında Hristiyan birliğine yenilen Muvahhidler,¹⁷ Mağrib'de de yavaş yavaş güç kaybediyorlardı. Bu arada hânedân içinde taht kavgaları ortaya çıktı. Buna, yönetimleri altındaki bir takım kabîlelerin isyânı da eklendi. Böylece Muvahhid Devleti yıkıldı (667/1268). Yerine Mağrib-i Aksâ'da Muvahhid

¹¹ Hasan, *a.g.e.*, V,280.

¹² Yiğit, "Benî Ahmer ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri", *a.g.e.*, IX, 39.

¹³ Yiğit, *a.e.*, IX,74.

¹⁴ Hasan, *a.g.e.*, V,265 v.d.

¹⁵ Hasan, *a.g.e.*, V, 267.

¹⁶ Hasan, *a.e.*, V,271.

¹⁷ Hasan, *a.e.*, V,279-280.

hâkimiyetinden çıkan kabilelerin lideri konumunda olan Merînîler, Mağrib-i Evsat'ta da Hafsîler geçti.

1210'lardan itibaren Kuzeydoğu Fas'ta küçük çaplı ayaklanmalar gerçekleştiren Zenâte kabilesine mensup, "Benû Merîn" de denilen Merînîler, Ebû Muhammed Abdülhak tarafından teşkilatlandırıldılar.¹⁸ Ebû Muhammed Abdülhak, çöle çekilip, kabileleri teşkilatlandırarak, sefere hazırlandı. Sahra'daki kuvvetlerini akınlara yetiştirip, 1216'da ilk büyük kuzey seferini gerçekleştirerek Taza ve Sale'yi ele geçirdi. 1244'te Meknes, 1248'de Fas (şehir), 1255'te Sicilmâse ve 1269'da başşehir Merâkeş de Merînî Sultanı Ebû Yusuf Yakub tarafından ele geçirildi. Böylece Muvahhid'lerin yerine Mağrib-i Aksâ'da Merînî Devleti kurulmuş oldu.¹⁹

Muvvahhid'lerin yerine geçen ilk Merînî'ler, seleflerinin devletini ihyaya teşebbüs ettiler. İspanya'da Endülüs müslümanlarına hâkimiyetlerini kabul ettirdiler. Bu arada sınırlarını da hızla genişlettiler. 1360'lara gelindiğinde Merînî Devleti'ni sınırları bu günkü Fas'ın sınırlarına ulaşmıştı.²⁰

Fas'ı başşehir yapan ve iç işlerini düzelten Ebû Yusuf, İslamiyetin cihad farızasını yerine getirmek maksadıyla İspanya'ya sefere çıktı. Deniz aşırı seferlerle, Gırnata'daki Beni Ahmer İslam Devletine yardım etti. İspanya'da Hıristiyanlara karşı 1275'te Eciya Muharebesini kazandı. Hıristiyanların büyük ümit bağladıkları İspanyol komutan Don Nuno de Lara, Merînîler tarafından öldürüldü. İspanya'daki Merînî kuvvetleri Hıristiyanlara karşı her an hazır kuvvetler bırakıp, akınlarda bulundular. Bu akınlarda, ondördüncü yüzyılın ortalarına kadar sürdü.²¹

Kuzey Afrika'daki hâkimiyetlerini genişletmek isteyen Merînî Sultanları, Abdülvadilerin başşehri Tilemsen'i 1299'da kuşattılar. Uzun mücadelelerden sonra 1330'da Tilemsen ve çevresini ele geçirdiler.

Tunus ve Doğu Cezayir'e hâkim Hafsîler ile dostane münasebetler kurdular. Evlenmeler yoluyla akrabalık kuran iki hanedan, birbirlerinin ülkelerinde hâkimiyet kurmak istemelerine rağmen, taarruz etmekten de çekindiler. Bu durum 1347 yılına

¹⁸ Hasan, *a.g.e.*, V,334

¹⁹ İbrahim Harekât, "Fas", *DİA*, İstanbul 1995, XII,189

²⁰ G. Yver, "Fas" *İslam Ans.* İstanbul 1988, IV, 480

kadar devam etti. Merinî Sultanı Ebü'l-Hasan Tunus'ta çıkan isyanlardan faydalanarak bölgeyi hâkimiyeti altına almak istedi. Arap kabileleri Ebü'l- Hasan'a karşı ümit etmediği şekilde karşı koydular. Ebü'l-Hasan, 1348'de Kayran civarında Birleşik Arap kabilelerine mağlup olup geri çekildi. Bu tarihten itibaren Tunus fetihlerinden vazgeçen Merinî sultanları, imar kültür ve sanat faaliyetlerine ağırlık verdiler. Ebü'l-Hasan'ın yerine geçen Ebû İnan'ın ölümünden sonra başlayan siyasi ekonomik ve sosyal kriz Merinî hâkimiyetinin duraklama devrine girmesine sebep oldu.²²

Merînîler devrinde Fas, kuvvetli bir şekilde teşkilatlanmaya muvaffak olamamıştır. Merkezi hükûmet zayıf kalmış ve ülkenin her tarafına hükmünü geçirememiştir. Sultanların her tahta geçişi kargaşalara sebep olmuş, yaşanan her kargaşa merkezi hükümetin otoritesini biraz daha zayıflatmıştır. 1358'lerden sonrası siyasi yapının yavaş yavaş erozyona uğradığı, iç çekişmelerin ve toprak kaybının çok olduğu bir dönemdir. Bu dönemin sultanları, Arap ve Berberî kabilelerinin isyanları ve iç çekişmeler sebebiyle çok kısa sürelerle tahtta kalabilmelerinden dolayı idarî güç vezirlerin eline geçmiştir.²³

Vezirlerin hükümet üzerindeki tesirlerinin artması, ihtilallerle sultanları tahttan indirmeleri kabilelerin vergilerini vermemeleri veya zamanında merkeze göndermemeleri on dördüncü yüzyılın sonlarında başlayan gerilemeyi daha da artırdı. Bu durumda hazine, vergiler ve ordu felce uğradı. Eyaletler merkeze karşı sorumluluklarını yerine getirmez oldu. Bunu fırsat bilen Hıristiyan devletleri harekete geçtiler. On beşinci yüzyılın başlarında harbe dönüşen bu faaliyetleri; 1401'de Kastilya Kralı Üçüncü Henri'nin Akdeniz kıyısında ve Cebelitarık Boğazı yakınındaki Tetuan'a hücumu, 1415'te de Portekizlerin Septe'yi almalarıyla neticelendi. Hıristiyan devletlerin hücumları bölgedeki Müslümanların cihad gayesiyle birleşmesini sağladı. Portekizliler Kuzey Afrika'dan atıldı. Cihad muharebeleri, Merinîlerin bir kolu olan Benû Vattâs'ın güçlenmesine sebep oldu.²⁴

²¹ *a.e.*, V/335

²² Yiğit, *a.g.m.*, IX,29

²³ İbrahim Harekât, *el-Mağrib abra't-târih*, Fas 1984, II,83

²⁴ Harekât, *a.g.e.*, II,84

Vattâsîler'den Ebû Zekerîya Yahya önce genç Merînî Sultanı İkinci Abdülhak'ın saltanat naibi olarak hüküm sürdü. 1428 tarihinden 1465 yılına kadar Merînî sultanlarının naibliğini yapan Vattâsî kolunun hâkimiyeti 1549'da Sa'dî Şeriflerinin iktidar olmasına kadar devam etti.²⁵

Merînîlerde hanedanın başında hükümdar bulunurdu. Hükümdarın yardımcısı vezir ve devlet memurlarının idarede büyük nüfuz ile yetkileri vardı. Ülke, hanedan mensupları arasında taksim edilmişti. Eyalet valileri ve kabile reisleri büyük yetki ve nüfuza sahipti. Askerî teşkilat ve kuvvet bakımından güçlüydüler. Buna rağmen hâkim oldukları bölgeleri bütünüyle merkeze bağlayamamışlardır.

Merînîler hâkim oldukları bölgelerde pekçok kültür, sanat, ilim ve sosyal müesseseler inşa ettirdiler. Fas, Sale, Meknes, Taza, Tilemsen ve Cezayir'de birçok medrese yaptırdılar. Bunlardan Fas şehrinde, Es-Sahriç (1321-1323) El-Attarin (1323-1346) ile Ebu İnaniye (1350-1355) medreseleri en ünlüleridir. Tilemsen'de Mansûra (1336), El-Ubbâd (1339), El-Halvî (1334) Fas'ta El-Hamra, Küçük Zehra, Ebû'l-Hasan camileri, El-Mansûra surları ve Sîdî Türbesi sanat değeri yüksek eserlerdendir.²⁶

İdarî merkez olarak Fas şehrini seçen Merînî'ler seleflerinden devraldıkları sosyal ve idarî yapıyı devam ettirmişlerdir. Bu arada taşra dil, din ve kültür bakımından Berberî özelliklerini korurken şehirlerin İslamlaşma ve Araplaşma süreci önemli mesafe katetmiştir. Sultan askerî meselelerin Merînî kabile liderlerinden oluşan bir mecliste tartışılmasından sonra kararını verirdi.

Bu dönemde tarım, endüstri ve ticaret sektörü önemli ilerlemeler kaydetmiş, özellikle Afrika ve Avrupa ile ticaret bir hayli gelişmiştir.²⁷

Hükümdarların nüfuzunun kırılmasına ve zayıflamasına sebep olan bütün amiller arasında en önemlisi Hıristiyan taarruzlarını durdurmakta gösterilen kabiliyetsizlik olmalıdır. 1415'te Portekizliler Sebte'yi ele geçirdiler. 1465'te Kasru's-sağır ve 1471'de Tanca'yı zabtettiler. Böylece Şimâl'de bir harekât üssü elde etmiş oldular. Ayrıca Asilya ve Anfâ (Kazablanka)'yı zabtederek Atlas okyanusu sahiline de

²⁵ Hasan, *a.g.e.*, V,335

²⁶ Hasen es-Sâih,, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib*, Beyrut 1986, s. 124

²⁷ es-Sâih, *a.g.e.*, s. 126

ayak basmış oldular. Sahile komşu birçok bölge onların işgali altına girmişti. İşgal ettikleri bölgelerde yerlileri ağır vergilere bağladılar. Şehirlerinin mahvolduğunu, mülklerinin yandığını, kadın ve çocuklarının katledildiğini veya esir olarak satıldığını gören yerliler çileden çıktılar.

Mağrib bu dönemde batıda Portekizlilerin tehdidine maruz kalırken, doğuda da İspanyolların tazyikine uğruyordu. 1492'de Gırnata'yı ele geçiren İspanyollar, başta Mağrib olmak üzere bütün Afrika müslümanları için tehdit olarak kaldılar.

Bu tehditlerin en önemli sonuçlarından biri halkta dini şurun uyanması ve sûfi geleneğin canlanıp dînî hayata hâkimiyeti olmuştur. 1465'te Sultan II. Abdülhakk'ın öldürülmesiyle Merînîler dönemi sona erdi. Merînîler'in son zamanlarında vezirlik ve zaman zaman da sultan naibliği yapan Ebû Zekeriyâ'nın oğlu Muhammed 1472'de Fas'a hâkim olarak Vattâsîler dönemini başlattı.²⁸

b. İlmî Hayat

Fas'ta Merînîler'in hüküm sürdüğü yıllarda fikrî hayat, gerek dînî ilimlerde gerekse diğer ilimlerde parlak bir dönem yaşadı. Kendilerinden önce hüküm süren Muvahhidler, Zâhiriyye mezhebini öne çıkarmak maksadıyla Zâhirî olmayan bütün kitapları yok etmeye çalışmışlardı. Bu durum düzeltmek ve Mâlikî mezhebine yeniden hayatiyet kazandırmak maksadıyla Merînîler, ülkenin her tarafına medreseler açtılar ve âlimlere büyük hürmet gösterdiler.

Sultanlar ilim meclislerini bizzat organize ediyor ve iştirak ediyorlardı. Bu meclislerde her gün sabah namazından sonra ülkenin en büyük âlimleri ve en mümtaz talebeleri tefsir, hadis, Mâlikî fihkî ve tasavvuf konularında müzakerelerde bulunuyorlardı.²⁹

O dönemde Câmîu'l-Karaviyyîn, Medresetü'l-annâniyye, Medresetü's-Sâfârîn ve Medresetu Fâsi'l-ulyâ, en önemli medreselerdendi. Bu medreselerde her ilmin kürsüleri, her kürsünün de en az 300 talebesi vardı. Bu kürsülere başkanlık etmek vezirlerle aynı konuma sahip olmak manasına geliyordu.

²⁸ Harekât, *a.g.e.*, s. 84

²⁹ Abdülhâdî et-Tâzî, *Câmîu'l-karaviyyin*, Beyrut 1973, II,366

Halkı hem dînî yönden bilinçlendirmek, hem de nüfuzlarını sağlamlaştırmak isteyen Merînîler, o dönemde tasavvufa da çok ehemmiyet vermişler ve Şâziliyye ile oradaki kolları olan Cezûliyye ve Tebbâiyye tarikatlarının her yerde zaviyeler açmasını teşvik etmişlerdir. İlmî hayata canlılık kazandırmak maksadıyla da Endülüs'ten gemilerle kitap getirmişlerdir.

Başta Fas, Tanca, Miknâs, Sebte, Ânfâ, Ezmûr, Tilimsan ve Merâkeş olmak üzere ülkenin her tarafına medreseler açıldı. Bu medreselerde talebelere hem iâşe hem ibâte imkânı veriliyordu.

Medreselerde Mâlikî fıkhı, Hadis, Tefsir, Nahiv, Mantık, Riyâzî ilimler, Tıp ve Astroloji okutuluyordu. Eğitim genel anlamda ezbere dayanıyordu. Ezberi iyi olmayan, medreseye kabul edilmiyordu. “Nas ezberlemeyen, lıs'tır (hırsızdır)” sözü temel prensipleriydi.

Dersler sabah namazından sonra başlayıp yatsı namazının sonuna kadar devam ederdi. Talebeler ders yoğunluğundan günde sadece bir kere yemek yiyebiliyorlardı. İkindiden sonra talebeler, kürsü başkanının verdiği ödevleri yapmak için medrese kütüphanesine giderlerdi. Bu kütüphanelerde sayısız kitap bulunurdu. Perşembe ve Cuma günleri Mantık ve Riyâzî ilimler okunurdu.³⁰

O dönemde okutulan bazı ilimler ve en meşhur âlimler aşağıda zikredilecektir.

³⁰ es-Sâih, *a.g.e.* s.260

b.1. Tefsir

Tefsir kelimesi fe-se-ra kökünden gelen, tef'îl vezninde bir masdardır. Sözlükte bir şeyi açıklamak, ortaya çıkarmak veya gizlenmiş bir şeyi açığa çıkarmak gibi manalara gelir.³¹

Tefsir kelimesi ıstılah olarak ise, “Anlaşılması zor olan bir ibareden murad olunan manayı keşfetmek” olarak tarif edilmiştir.³²

Bir ilim dalı olarak ele alındığı zaman da tefsir “İnsanın kabiliyeti ve Arap dilinin imkânları nisbetinde Allah’ın muradına delalet etmesi yönüyle Kur’an metninde bulunan manaları ortaya koymak” demektir.³³

İslam dünyasının değişik coğrafyalarında İbn Teymiye (ö. 1327/728), İbn Kesîr (1301/701) Ebu'l-Berekât Neseî (1310/710) gibi büyük müfessirlerin bulunduğu bu dönemde Mağrib coğrafyasında da önemli müfessirler, kayda değer eserler ortaya koymuşlardır. O dönemde tefsir alanında ortaya konan en meşhur eserler şunlardır:

- a- Mâlik b. Abdîrahmân el-Masmûdî'nin (ö.1298/697) *'Nazmu Ğarîbi'l Kur'an`* adlı eseri,
- b- Ahmed b. Muhammed b. Osman'ın (ö.1321/721) *'Murâki'l-mecdi li-âyeti's-Sa'd'* adlı eseri.
- c- Muhammed b. Muhammed b. Al-Alî'nin (1325/725) *'el-Mi'yâr'* adlı eseri.

Bunların yanı sıra o dönemde Kıraat, Tecvid ve Hat ilimlerine de büyük ehemmiyet verilmiştir. Bunun için Fas ve Merâkeş'te özel medreseler kurulmuştur.³⁴

Bu medreseden mezun olan talebeler, Kur'an'ı bütün kıraâtlerine vakıf olarak okuyabiliyorlardı. Yeri gelmişken Kur'an'ın farklı okunuş şekilleri de diyebileceğimiz kıraâtlerin ne anlama geldiğinden bahsetmek faydalı olacaktır.

³¹ İbn Manzûr, *Lisanü'l-arab*, Beyrut 1990, IV,369; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, Mısır 1306, III,470

³² İbn Manzûr, *Lisanü'l-arab*, IV,369; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, III,170

³³ Ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-irfan fî ulûmi'l-Kur'an*, Mısır ts., I,471; ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirün*, Mısır 1976, I,15

³⁴ Muhammed el-Menûnî, *Varakât an hadâreti'l-Merîniyyîn*, Rabat 2000, s.267

Kıraât, ka-ra-e fiilinden masdardır ve sözlükte okumak manasına gelmektedir. İstılahe manası ise, “Herhangi bir kelime üzerinde med, kasır, hareke, sükûn, nokta ve i'râb bakımından meydana gelen değişiklik” demektir.³⁵ Burada kurra ve rivayet kavramlarından da bu çerçevede söz etmek faydalı olacaktır.

Kurrâ, sözlükte okuyucu manasına gelen kâri'in çoğuludur. İstilahta ise, “Yedi ya da on kıratın kendilerine nisbet edildiği imamlara” denir. Ayrıca Kur'an'ın tamamını ezberleyen ve ondaki bütün kıratlara hakkıyla vakıf olan kimseye de “kurrâ” denilmektedir.³⁶

Rivayet, kıraât imamlarının ravileri arasındaki ihtilaflara denilmektedir.³⁷

Kaynaklara göre ashabın Resûlullah'tan kıraatı alış tarzları muhtelifi. Onların arasında Hz. Peygamber'den bir kıraât alan olduğu gibi, iki veya daha fazlasını alanlar da vardı. Kıraâti sahabilerden öğrenen daha sonraki nesillerin okuma tarzları da doğal olarak farklılık arz ediyordu. İşte bu farklı okuma tarzları daha sonraları da aynı şekilde devam etmiş ve bunun sonucu olarak da birbirinden farklı kıraat tarzları ortaya çıkmıştı. Bu kıraatleri okuyan kurrâlar, çeşitli İslam beldelerine dağılmışlar ve onların okudukları kıraâtler de, kendi isimleriyle anılır olmuştu.³⁸ Abdullah ibn Kesir (737/120) Nâfi' (785/169) Ebû Amr (154/770) Âsım (744/127) ve Hamza (803/188) gibi kıraat imamları vardı.³⁹

Şu hususu kesinlikle belirtmekte fayda var; kıraât çeşitlerinin hepsi sahihtir, haktır ve hepsi de Hz. Peygamber'e dayanmaktadır. Bu kıraâtlerin nisbet edildiği imamların hepsi bu kıraâtleri kendi hocaları vasıtasıyla Hz. Peygamber'e ulaşan bir senetle ondan almışlardır.⁴⁰ Yüce Allah her konuda olduğu gibi kıraât konusunda da insanlara taşıyamayacakları bir yükü yüklememiş, çeşitli kıraâtlere ruhsat vermek suretiyle onlara kolaylık murad etmiştir.

³⁵ Ez-Zerkânî, *Menâhil*, I,412

³⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1993, s. 66

³⁷ İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nuzûlü*, İstanbul 1974, s. 241

³⁸ Subhî es-Salih, *Mebahis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut, 1985, s. 281

³⁹ es-Salih, a.g.e., s. 282

⁴⁰ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İstanbul, 2008, s. 138

İşte o dönem Mağrib coğrafyasındaki medreselerde böyle nitelikli bir ilmî seviye vardı. Oradan mezun olanlar, bütün kıraât çeşitlerine vakıf oldukları gibi, Kur’ân’ı Fâtihâ gibi ezberliyor, lafzına ve mânâsına tam hâkim oluyorlardı. Bunun dışında hat ilmiyle de Kur’ân’ı yazabiliyorlardı. Bu seviyeye gelen bir talebe aralarında kendi hocasının da bulunduğu bir jüri tarafından imtihan ediliyordu. Burada hocası soru soramıyordu. Eğer jüri imtihanını geçerse kendisine hocası tarafından içinde “her yerde Kur’ân dersi verebilir” ibaresi bulunan bir icâzet (diploma) veriliyordu.

İlk sorular “eûzü besmele”den gelirdi. Daha sonra Kur’an’ın herhangi bir yerinden değişik kıraatler üzerine okuması istenirdi. Bir imtihanda ortalama Kur’an’ın dörtte biri okutulurdu. Ayrıca kaç kıraatten başarılı olduğu da diplomasına kaydedilirdi. Ve sadece hıfzıyla değil, adaleti, zabtı ve ahlakî yönüyle de icazeti hak ettiği belirtilirdi.⁴¹

b.2. Hadis

Hadis kelimesi Kur’an-ı Kerim’de “söz” ve “haber” manalarında kullanılmıştır.⁴²

Hadis’in terim anlamı ise, söz, fiil, takrir (onay), ahlakî ve fizikî vasıf olarak Hz. Peygamber’e izafe edilen her şeydir. Çok özel ve dar anlamda “peygamber sözü”ne de “hadis” denir.⁴³

Bu dönemde Hadis ilmine de çok önem verilmiş ve bu maksatla her tarafa yolculuklar (rihle) düzenlenmiştir. Sebte, Fas, Miknâs ve Merâkeş önemli hadis merkezleriydi. Bu sahada hadislerin toplanması, hadislerin anlaşılması, hadis usûlü ve siyer-i nebî ayrı ayrı ilim dalları olarak ele alınmıştır⁴⁴.

⁴¹ el-Menûnî, *a.g.e.* s.282

⁴² Bkz. Et-Tûr (52/34), Tâha (20/9)

⁴³ İsmail Lütî Çakan, *Hadis Usûlü*, İstanbul 2008, s. 15

⁴⁴ el-Menûnî, *a.g.e.* s.292

Hadis derslerinde ricâl ilmi de okutulur, senedlerde adı geçen râvîler üzerinde uzun mütâlaalar yapılırdı. Hadis metinleri hem mânâ hem lûgat yönüyle ele alınır, birçoğu ezberletilirdi.⁴⁵

İslam coğrafyasında büyük hadis şarihleri İbn Hacer Şihabüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (1448/852) ve Buhari şerhi Umdetü'l-kârî'yi kaleme alan Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî gibi âlimlerin bulunduğu bu dönemde Mağrib'de de yoğun bir hadis ilmi faaliyeti vardır.

Abdurrahman b. Abdillâh b. Muhammed el-İdrîsî (ö. 1298/697), Hüseyin b. Tâhir b.Reffî' (ö. 1303/702) Buhârî'nin Sahîhi üzerine sened çalışması yapmışlardır. Muhammed b. Ali el-Fâsî (ö. 1338/737) İmam Mâlik'in el-Muvatta' adlı esrine tahkik ve ta'lik çalışmaları yapmıştır. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed es-Sebtî (ö.1278/677) de "*Tekmiletü'd-dürri'l-munzam fî mevlidi'n-nebiyyi'l-mu'zam*" adlı eseriyle siyer-i nebî üzerine çalışmalar yapmıştır.⁴⁶

b.3. Fıkıh

Fıkıh kelimesi lügatta bir şeyi bilmek, anlamak manasına gelir. Kur'an'da fıkıh kelimesi mutlak bilgi için değil, ince anlayış, keskin idrak ve konuşanın gayesini anlamak manasında kullanılmıştır.⁴⁷

Hanefîler, Fıkıh'ı istilahta "Kişinin amel yönünden lehine ve aleyhine olan şer'i hükümleri bir meleke halinde bilmesidir" şeklinde, Şafîiler ise, "şer'î-amelî hükümleri, yani ibadet, muamelât ve ukûbâta ait hükümleri, tafsilî delillerinden çıkararak bilmektir" şeklinde tarif etmişlerdir.⁴⁸

İslam ilimler tarihinde Fıkıh kavramı, İslam Hukuku'nu ifade etmek için kullanılmıştır. İslam Hukuku Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği İslam dininden doğmuş bir

⁴⁵ es-Sâih, *a.g.e.* s.260

⁴⁶ el-Menûnî, *a.g.e.* s.292

⁴⁷ Bkz. Nisa (4/78); Hûd (11/91)

⁴⁸ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, İstanbul 1312, s. 15-16

hukuk sistemidir. Fıkıh, fert ile fert, fert ile toplum veya devlet arasındaki ilişkileri düzenlediği gibi ferdin Allah'la münasebetlerini de tanzim eder.

İşte İslam Hukuku, dinî, siyasî ve medenî hayatın bütün safhalarına en geniş ölçüde şamil olup hem ibadetlerde (ibâdât), hem de aile, miras, mallar, sözleşmeler gibi toplumsal hayatın gerektirdiği bütün muamelelerde (muâmelât) yapılacak veya sakınılacak cihetlere dair hükümleri içine alır. Bundan başka, ceza hükümleri ile muhakeme usûllerine ve nihayet devletin idaresi ve teşkilatı ile harb hukukunu alakadar eden hükümler de fıkıh mefhumunun içindedir.⁴⁹

Mezhep ise, lugatta, gidilen yol, tutulan yol manalarına gelir. Istilahta ise, bir müctehidin, İslam'ın itikadî, amelî-fer'î konularını nasların ışığında muayyen ve hususi bir şekilde anlaması neticesinde ortaya koyduğu görüş, fikir ve içtihadlarının hey'et-i umumiyesine denir.⁵⁰

Hz. Peygamber zamanında Müslümanlardan herhangi biri, bir güçlkle karşılaştığı, dinin bir hükmünü anlamakta zorlandığı zaman Hz. Peygamber'e başvurur ve sorusuna cevap alırdı. Hulefa-i raşidîn döneminde de sahabe ve tâbiûn'un önde gelen isimlerine müracaat edilirdi. Onlar da insanların problemlerini Kur'an ve Sünnet'e başvurarak çözüme kavuştururlardı.

Ancak fetihler sonucunda İslam coğrafyası oldukça genişledi. Bu genişlemeden dolayı farklı zaman dilimlerinde değişik bölgelerde Ebû Hanife (767/150), İmam Mâlik (795/179), İmam Şâfiî (819/204), Ahmed b. Hanbel (241/855) gibi dinin ahkâmını iyi bilen âlimlerin etrafında topluluklar oluşmaya başladı. Bu topluluklar giderek bir mezhep haline geldi. Mezhepler arasındaki düşünce farklılıkları dinin aslında değil, uygulama ile ilgili kısmındadır.

Bugün İslam dünyasında bu dört mezhep "hak mezhep" olarak kabul edilir. Bunların dışında Abdurrahman el-Evzaî (774/157), Süfyan es-Sevrî (161/777), Leys b. Sa'd (788/175) ve Davud ez-Zâhirî (883/270) gibi âlimlerin ismiyle anılan fakat bugün tâbîleri bulunmayan mezhepler de vardı.

⁴⁹ Hayrettin Karaman, "Fıkıh", *D İ. A.* İstanbul 1996, XII,190

⁵⁰ Fahreddin Atar, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul 2008, s. 379

Mağrib bölgesinde daha önceki dönemlerde Davud ez- Zâhirî'nin Zâhiriyye mezhebi Mâlikî mezhebine göre daha yaygındı. Bu mezhep Kitap, Sünnet ve İcma delillerini kabul ediyor, kıyası ve re'yi şiddetle reddediyordu. Merînîler'in yönetime gelmesiyle Zâhiriyye mezhebinden çok Mâlikî mezhebi öne çıktı. Bu mezheb yeniden itibar kazanmış, mezheb âlimleri de medreselerdeki ilmî faaliyetlerine tekrar başlamışlardı. Eğitim-öğretim, te'lif ve fetvâ işleri dinamizm kazanmıştı. Bu dönemin önemli özelliklerinden biri de istihsanın usûlden çıkarılmasıydı. Fıkıh, hayatın gerek ferdî gerekse ictimâî alanlarıyla doğrudan ilgili olduğundan bu dönemin en çok rağbet gören ilmiydi.

Sebte, Merâkeş ve Fas, fıkıh ve fıkıh usûlü ilminin en önemli merkezleriydi. Gazzâlî'nin (505/1110) *el-Mustasfâ*, İbnü'l-Hâcib'in (ö.646/1249) *el-Muhtasar* ve el-Karâfî'nin (ö.684/1285) *et-Tenkîh* isimli eserleri bu dönemin, üzerinde en çok konuşulan ve tartışılan eserleriydi.⁵¹

Fetvâ ehli olmanın şartları da şunlardı: Kur'an ve sünnete tam vukûfiyet, luğat ilimlerini eksiksiz bilmek, yaşantısıyla halka emniyet telkin etmek, fetvâlarında nefis ve hevâsına göre davranmamak, vera' sahibi olup tamâ'dan uzak yaşamak. Bütün bunlardan sonra bir ilmî heyetten icâzet almak.⁵²

Bunların dışında Kelâm, Tıp, Matematik, Astroloji, Nahiv ve Edebiyat alanlarında çok büyük gelişmeler yaşanmıştır. Meşhur tarihçi, sosyolog, devlet ve siyaset adamı İbn Haldûn (ö.808/1406) da bu dönemde yaşamıştır.

b.4. İbn Haldûn (ö. 808/1406)

Mağrib coğrafyasının en önemli ilmî şahsiyetlerinden olan İbn Haldûn (ö. 808/1406), hayatının ilk yirmi yılını Tunus'ta, yirmi altı yılını Cezayir, Fas ve Endülüs'te, dört yılını yine Tunus'ta, son yirmi dört yılını yine Kahire'de geçirmiştir. İbn Haldûn, iyi bir eğitim görmüş, küçük yaştan itibaren ilim ve fikir hayatına ilgi duymuş ancak siyasetin cazibesinden kurtulamamıştır. Merînî ve Hafsî hanedanlarının

⁵¹ el-Menûnî, *a.g.e.* s.305

⁵² el-Menûnî, *a.g.e.* s.295

yönetiminde bazan sultan ve emirler kadar etkili olmuş, iktidarların değişmesinde önemli roller oynamış, bu özelliği sebebiyle hem desteğine ihtiyaç duyulan hem de muhalefetinden korkulan biri olmuştur.

Diğer taraftan sık sık kabileler arasında dolaşarak bedevi kabile hayatını yakından tanımış, fırsat buldukça da ilim ve öğretimle meşgul olmuştur. Ünlü mukaddimesini böyle bir bilgi ve deney birikimiyle kaleme almıştır.⁵³ İbn Haldun'un *Lübabü'l-muhassal fî usûli'd-din* adlı, Fahreddin er-Râzî'nin *el-Muhassal* adlı eserinin muhtasarı olan bir çalışması, *Kitabü'l-iber* adlı, bir dünya tarihi niteliği taşıyan eseri ve bu esere yazdığı *Mukeddime*'si vardır.

Mukaddime'de İbn Haldun tarih ilminin önemine, tarih yazımında takip edilecek usullerin araştırılmasına, tarihçilerin düştükleri hatalara ve bunların sebeplerine temas etmiş, tarih ilminin kapsamlı bir tarifini yaparak kendi tarih anlayışını ortaya koymuştur. "Beşerî umrân ilmi" adını verdiği yeni ve özgün bir ilim dalı kurduğunu, kendisinden önce bu alanda hiç kimsenin araştırma yapmadığını ve bu ilmi kurarken kimseden faydalanmadığını belirtmiştir.

Bu iki eserinin yanı sıra tasavvuf alanında kaleme aldığı *Şifâu's-sâil li tehzîbi'l-mesâil* adlı bir eseri de mevcuttur. İbn Haldûn bu eseri Mukaddime'den önce 1372-1374 yılları arasında Fas'ta iken yazmıştır. İbrahim eş-Şâtîbî (ö.790/1388) Fas âlimlerine bir mektup göndererek tasavvufa girmek isteyen bir kişinin şeyhe bağlanmasının şart olup olmadığını sormuş, İbn Haldun da soruyu bu eseriyle cevaplamıştır. Muhammed b. Tavî et-Tancî tarafından yayımlanan eseri (İstanbul 1957) Süleyman Uludağ *Tasavvufun Mahiyeti* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir.

İbn Haldun amelleri ikiye ayırmaktadır; zâhirî ve bâtinî ameller. Zâhirî ameller Fıkıh'ın konusunu teşkil eden ve her müslüman üzerine farz olan ibadetler, adetler ve muâmelat ile ilgili hükümlerdir. Batınî ameller ise bu ibadetleri yerine getirirken sahip olduğumuz ya da sahip olmamız gereken imân, ihlâs ve samimiyet gibi kalbî

⁵³ Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *D.İ.A.*, İstanbul 1999, XIX,540

duygulardır. İşte bu kalbî, batınî amellerle ilgili endişeler ve kalbi saflaştırma veya tehzîb-i ahlak gayretleri Tasavvuf'un konusunu teşkil etmektedir.⁵⁴

İbn Haldun'a göre Tasavvuf, Hicret'in ikinci yüzyılından itibaren Müslümanların gitgide artan bir şekilde dünya nimetleri ve zevklerine olan rağbetlerine, bunun sonunda bâtınlarını ihmal etmelerine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Buna karşı çıkan bir kısım insanlar bu eğilimlerden uzak durarak kendilerini sürekli ibadete ve Allah'a vuslata vakfetmişler, bâtınlarını güzelleştirerek *rızaya* ermek istemişlerdir. Bu şekilde yaşama biçiminden de Tasavvuf doğmuştur.⁵⁵

c. Tassavvufî Hayat

Tasavvuf; sûfî ve mutasavvıfların hakka ulaşma gayretlerine ve yollarına verilen bir isimdir. Tasavvuf bir hal ve tecrübe ilmidir. Dolayısıyla tasavvufla ilgili yapılan tariflerin farklılığı ve çeşitliliği bir tezdâd değil, zenginliği ifade etmektedir.

Cüneyd Bağdadî (909/297)'ye göre, "Tasavvuf, ihtiyarı terk etmektir. Hakk'ın sendeki seni öldürüp seni kendisiyle ihya etmesidir."⁵⁶

Rüveym (909/297), "Tasavvuf, Allah'ın murad ettiğine teveccüh etmek ve O'nun iradesine teslim olmaktır. Tasavvuf, fakirliği tercih etmek, îsar ve cömertlikle birlikte, itiraz ve ihtiyarı terk etmektir" der.⁵⁷

Ebû Muhammed Cerîrî (933/321)'ye göre ise, "Tasavvuf, güzel ve ulvî olan her çeşit huyları kazanma teşbbüsünde bulunmak ve her nevi çirkin huydan uzaklaşmaya çalışmaktır."⁵⁸

Cüneyd bir başka yerde tasavvufla alakalı olarak şunları söyler: "Tasavvuf, cömertlik, rıza, sabır, işaret, gurbet, sof giyme, seyahat ve fakr gibi sekiz haslet üzerine kurulmuştur."⁵⁹

⁵⁴ İbn Haldûn, *Şifâu's-sâil li tehzîbi'l-mesâil*, (Türkçe çevirisi: *Tasavvufun Mahiyeti*, Süleyman Uludağ, İst. 1977), s. 85

⁵⁵ İbn Haldun, a.g.e. s. 10-12

⁵⁶ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, (Terc. Süleyman Uludağ, İst. 1978), s. 392

⁵⁷ Kuşeyrî, a.g.e., s. 393

⁵⁸ Kuşeyrî, a. g.e., s. 392

⁵⁹ Ali b. Osman el-Hucvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, (Terc. Süleyman Uludağ, İst. 1982), s.120

Tasavvufun tariflerini daha da çoğaltmak mümkündür. Burada yer alan ve almayan bütün tarifler bize her sūfinin sahip olduğu makamın özelliklerine ve kendi durumuna göre tasavvufu tarif ettiğini, yapılan tariflerin makamla doğrudan alakalı olduğunu göstermektedir.

Tasavvufun kaynağı Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetidir. Hz. Muhammed'in yaşadığı zahidane hayat, yani dünyaya bel bağlamayıp ondan el etek çekme hali, ashab tarafından da benimsenmiştir.

Fetihler neticesinde hem coğrafya genişlemiş hem de maddi refah seviyesinde büyük bir yükselme olmuştu. Kendilerini dünyanın cazibedar güzelliklerine kaptırmak istemeyen insanlar ibadet ve zikirle yönelmiş ve bunu zamanla sistemleştirmişlerdir.

Bu haliyle tasavvuf ilk olarak Basra'da ortaya çıkmıştır. İlk dönem sūfilerinin hepsinin birer zahid olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁰

Sūfi ismini ilk olarak kullanan Ebû Hâşim (767/150) isimli bir zattır. İlk tekke de Sūriye'de Reml şehrinde bulunan Ebû Hâşim tekkesidir.⁶¹ Ebû Hâşim ile başlayan zühd eksenli hareketler kısa sürede İslam beldelerinde yayıldı. Kaynaklarda tarikat öncesi devir⁶² olarak adlandırılan bu devrin sūfileri azdır.

Sūfiye mesleğine ilk olarak bir hareket veren Süfyan Sevrî'dir. (778/161) Bu zat, Ebû Hâşim'e nisbetle daha çok meşhur olmuştur.⁶³ Sūfiyye mesleğinin yayılmasına en çok hizmet eden iki sūfi Zünnûn Mısırî (859/245) ve Ebû Yezid Bistâmî'dir. (875/261)⁶⁴

İmam Gazalî'nin (1110/550) eserlerinden önce, sūfiyye hakkında yazılmış olan "er-Risâletü'l-Kuşeyriyye" dahi bu mesleğin zuhurundan çok sonradır. Bu temel eseri yazan Ebu'l-Kâsım Abdü'l-Kerîm Kuşeyrî, eserini 1045/437 tarihinde tamamlamıştır.⁶⁵

⁶⁰ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 49

⁶¹ Mevlânâ Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, (Ter. Lâmiî Çelebi, Nşr. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, İst.1995), s.86

⁶² Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1990, s. 61

⁶³ Mevlânâ Câmî, *a.g.e.*, s.86

⁶⁴ Abdurrahman es-Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, Mısır 1969, s.15,67; Kuşeyrî, *a.g.e.*, s.54,80

⁶⁵ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 18

Kuşeyrî Risalesi ilk dönem sûfileri olarak seksen üç kişinin hayatına yer vermiştir.⁶⁶ İbrahim b. Edhem (778/161), Zünnûn Mısırî (859/245), Ma'rûf Kerhî (815/220), Seriyî Sakatî (867/250), Bişr Hâfî (842/227), Şakîk Belhî (780/164), Ebû Yezîd Bistâmî (874/261 ve Cüneyd Bağdadî (909/297) gibi isimler tasavvufî hayatın ilk temellerini atan öncüler olarak kabul edilir.

Mağrib bölgesi de Merinîler zamanında bütün İslam coğrafyası gibi tasavvuf hareketlerine alaka duymuştur. Bu dönemde gerek devletin teşviki gerekse kuzeyden gelen Portekiz saldırıları, halkın tasavvufa meyletmesinde ve tasavvufî hayatın canlanmasında önemli rol oynamıştır.⁶⁷ Mağrib tarihi incelendiğinde tasavvufî hayatın üç merhale içinde geliştiği görülür. Her bir dönemde farklı bir tasavvuf ekolünün ağırlığı göze çarpar:

- 1- Ebû Medyen Şuayb b. Hüseyin el-Ensârî (ö.594/1198) ve Medyeniyye
- 2- Ebû'l-Hasen Ali b. Abdillâh eş-Şâzilî (ö.654/1256) ve Şâziliyye
- 3- Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (ö.870/1465) ve sonrası dönem.

c.1. Medyeniyye Tarikati

Endülüslü sûfî Ebû Medyen Şuayb'e nisbet edilen tarikattir. Ebû Medyen, "Şuayb b. Hasan et-Tilemsânî el-Mağribî" diye meşhurdur. Birinci tabaka evliyâu'llahdan olduğu müttefekun aleyhdır.⁶⁸ Ebû Medyen, İşbiliyye civarındaki Cantillana kasabasında doğmuş, (1197/594) tarihinde vefat etmiş ve Tilemsen yakınında el-Ubdâd'a defnedilmiştir.

Fakir bir aileye mensuptu. Henüz küçük yaşlarında Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş ve yine o sıralarda dokumacılık san'atını da öğrenmiştir. Daha sonra tahsil için Mağrib'e gitmiş, uzun süre tefsir ve hadis ve fıkıh ilimlerini tahsilden sonra Şeyh Ebû Said el-Mağribî Hazretleri'ne intisab etmiş ve sülûkunu tamamlamıştır. Dünyayı ve ona karşı

⁶⁶ Kuşeyrî, *a. g.e.*, s. 51-186

⁶⁷ Harekât, İbrahim, "Fas", *D.İ.A.*, XII,196

⁶⁸ Hüseyin Vassaf Efendi, *Sefîne-i evliyâ-i ebrâr şerh-i esmâr-ı esrâr*, (Yeni harflerle nşr., M. Akkuş - A. Yılmaz, İstanbul, 1990), I,240

olan muhabbeti terkederek tasavvufî mertebeleri aşmış ve kutubluk makamına yükselmiştir.

Mağrib’de birkaç senelik ikametten sonra Mekke'ye gitmiş ve orada Abdü'l-Kâdir Geylanî ile buluşmuştur. Neşrettiği akideler zamanın Endülüs Sultanı Ebû Yusuf Ya'kûb'u kuşkulandırmış ve Merakeş'e celbedilmiştir. Ancak bu seyahat sırasında yolda vefat etmiş ve Rabiâtü'l Ubbâd'a defnedilmiştir. Ubbâd köyündeki mezarı halen ziyaretgahdır.

İbnü'l-Arabî, Fütûhat-ı Mekkiyye'sinde ondan pekçok bahsetmiş ve birçok hikâyeler nakletmiştir. Fakat bununla beraber onu hiç görmemiştir. Ebû Medyen tarafından ta'lim edilen akide onun ekseriya tekrar ettiği şu beyitte hülâsa edilmiştir.

"Eğer hakikî hedefe ulaşmak istiyorsan, Allah'tan başka maddî ve maddeye bağlı bulunan herşeyi terket". Ebû Medyen'in eserleri bazı tasavvufî ve dinî şiiirler ile bir vasiyye ve bir akideden ibarettir. Bu yazmalar Paris ve Cezayir milli kütüphanelerinde, arapça yazmalar kısmında mevcuttur.⁶⁹

Hüseyin Vassaf Efendi, Ebû Medyen’in tarikat silsilesini şöyle belirtir:
Hz. Şeyh Ebu Medyenil Mağribî tarikat silsilesi:

Hz. İmam-ı Ali (R.A)

Cenabı Hasan El-Basri (R.A)

Hz. Habib el-Acemi (K.S)

Hz. Davud et-Tai (K.S)

Hz. Maruf el-Kerhi (K.S)

Hz. Seriiyyu’s Sakati (K.S)

Hz. Cüneyd el-Bağdadi (K.S)

Şeyh Ebu Ali Rudbari (K.S)

Şeyh Ebu Osman el-Mağribi (K.S)

Şeyh Ebul Kasım el-Gürgani (K.S)

Şeyh Ebu Bekir en-Nessac (K.S)

⁶⁹ Molla Câmî, *a.g.e.*, s. 605

Şeyh Ahmed Arif b. Muhammed el-Gazali (K.S)

Şeyh Ebul Fazl Muhammed el-Bağdadi (K.S)

Şeyh Ebu Ya'zi el-Mağribi (K.S)

Şeyh Ebu Said el-Endülusi (K.S)

Kutbul Arifin Şeyh Ebu Medyen el-Mağribi (K.S)⁷⁰

Bu tarikat daha çok Kuzey Afrika coğrafyasında görülmüş, Anadolu ve İstanbul'da bu tarikate mensup birine rastlanmamıştır. Hüseyin Vassaf Efendi bunun sebebi olarak, Medyenîyye tarikati mensuplarından başka tarikatlerden de feyiz alanların daha çok diğer tarikatlerle anılmalarını gösterir.⁷¹

Tarikatin şubeleri ise: Cebertiyye, Meymûiyye, Dücâniyye ve Ulvaniyye-i Hamaviyye olarak adlandırılmıştır.

Ebû Medyen, tarikatının merkezine İmam Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn* adlı meşhur eserini koymuştu. Ona göre o güne kadar *İhyâ* kıymetinde eser telif edilmemişti. Bu tarikat Mağrib'de intişar edecek ve daha sonra iki kola ayrılacaktı:

A- Ebû Muhammed Sâlih b. Yensâren ed-Dekkâlî, el-Mâcirî (ö.631/1234)'nin tarikatıdır. Bu tarikatın temel özelliği, müntesiblerini hacca ve mescid-i nebevîyi ziyarete yönlendirmesidir.

B- Ebû Zekerîyyâ el-Hâhî'nin tarikatıdır. Tam adı, Yahyâ b. Ebî Amr Abdilaziz b. Abdillâh b. Yahyâ. Vefat tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak hicrî VII. Yüzyılın sonlarında yaşamıştır.

Müridleri tarafından çok sevilmesi ve sözlerinin âdetâ rükün olarak kabul edilip eksiksiz yerine getirilmesi bir kısım ulemâ tarafından tenkid edilmiş ve müntesipleri câhillikle suçlanmışlardır.⁷²

⁷⁰ Vassaf, *a.g.e.*, I,241

⁷¹ Vassaf, *a.e.*, I,241

⁷² el-Menûnî, *a.g.e.* s. 408-410

c.2. Şâziliyye

Kurucusu, İmam Ebu'l-Hasan eş-Şâzilî'dir. Hüseyin Vassaf Efendi Sefine-i Evliyâ adlı eserinde İmam Şâzilî'nin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) kadar uzanan neseb silsilesini vermektedir:

Ebu'l-Hasan Ali eş-Şâzelî b. Seyyid Abdullah b. Seyyid Abdülcebbar b. Seyyid Temim b. Seyyid Hürmüz b. Seyyid Hâtim b. Seyyid Kusay b. Seyyid Yusuf b. Seyyid Yûşâ' b. Seyyid Verd b. Seyyid Battâl b. Seyyid Ahmed b. Seyyid Muhammed b. Seyyid İsâ b. Seyyid Muhammed b. Hz. Hasan (r.a.) b. Hz. Ali (r.a.)

Mağrib-i Aksâ'da Sebte'de doğdu. Ebu'l-Hasan Şâzilî'nin doğum tarihinden bahseden kaynakların çoğu, onun, 593/1196 yılında dünyâya geldiğini belirtmektedirler.⁷³ 656/1256 yılında vefat eden Şâzilî'nin altmışüç yıl yaşamıştır.⁷⁴

Tunus civarında Şâzile beldesinde kerametleriyle zuhur ettiği için “Şâzilî” olarak maruftur. Mısır ve Suriye'ye seyahatleri olmuş, İskenderiye'de bir müddet kalmıştır.⁷⁵ Ebu'l - Hasan Şâzilî, tahsilinin önemli bir kısmını Tunus'ta yaptı. Aynı zamanda bir Mâlikî fakihî olan Şâzilî, fıkıh dersleri de verirdi. İ'tikatda ehl-i sünnet ve Eş'ariyye mensubu idi.⁷⁶ Gençliğinde zâhirî ilimlerde münâzara yapmayı severdi. Şâzilî, Tunus'ta talebeleği sırasında, herhangi bir ilmî sahaya ait kayıt koymadan genel olarak Ebû Sâid el-Bâcî'den çok faydalandığını zikretmektedir.

Şâzilî, yüce makamlara ve ulvî ilimlere sahipti. Şâzilî'ye göre tasavvuf, “Nefsin kulluk üzere eğitilmesi ve Cenâb-ı Hakk'ın Rabbânî hükümlerine döndürülmesidir.”

Şâzilî, hedeflediği nefis eğitimini gerçekleştiren kişiye “sûfî” adını verir. O'na göre sûfî'nin dört özelliği vardır. Bunlar: “Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmak, Allah'ın emirlerine yakınlık, Allah'tan utanarak nefse desteği terk ve Allah'la beraber fenâ olma

⁷³ İbn İyâd, *el-Mefâhiru'l-Âliyye fî-maâsiri's-Şâzilîyye*, Mısır 1993, s.10; Vassâf, *a.g.e.*, I,247; Ahmed Mustafa Fâruk, *el-Binâu'l - İçtimâî li't-Tarikati's-Şâzilîyye fî-Mısır*, Mısır 1980, s. 105

⁷⁴ Kenân Rifâî, *Ahmed er - Rifâî*, İstanbul 1340, s. 111

⁷⁵ Vassâf, I, 247

⁷⁶ Âmir en-Neccâr, *et-Turuku's-Sûfîyye fî-Mısır*, Kahire 1992, s.138.

sıdkıyla sade hayat sürmeye önem vermek” tir. Bu nedenle o, “Gerçek sûfî'nin kendisini havadaki toz zerreciği gibi gördüğünü”⁷⁷ belirtir.

Tasavvuf tarihinde sûfî kelimesinin kökü konusunda yapılmış olan tartışmalara⁷⁸ Ebu'l-Hasan Şâzilî de katılır. O, bunlardan duruluk ve temizlik anlamına gelen **safâ**'yı tercih eder. Bu duruluğu sağlama fiilini de Allah'a verir. Şâzilî, “Sûfî safâ terimi ile Allah'ın fiiline mensûbdur. Allah onunla samimî dost olur, o da saflaşır. Bu saflığa bağlı olarak da sûfî diye isimlendirilir.”⁷⁹ der.

Ebu'l-Hasan Şâzilî'nin tasavvufî uygulamalarında öne çıkan özelliklerden birisi, zühd konusundadır. Kelime olarak zühd, soğuk ve ilgisiz davranmak, rağbet etmemek ve yüzçevirmek anlamlarına gelir. Tasavvufta ise dünyâdan ve ahiretten yüzçevirerek Allah'a yönelmeye denir.⁸⁰ Burada şunu belirtmekte fayda var, tasavvuftaki zühd, helalde olur. Harama karşı zühd zaten farzdır.

Bütün sûfiler zühdün ehemmiyeti ve gerekliliği konusunda müttefiktirler. Fakat bunu gerçekleştirme usullerinde farklılık vardır. Ebu'l-Hasan Şâzilî, zühdü elde etmek için farklı bir metot takip ettiğini, “Bizim yolumuz, rûhbanlık yolu, hurma ve arpa yiyerek geçinme yolu değildir. Bu yol, emirlere sabır ve hidayette yakîne ulaşma yoludur.”⁸¹ sözleri ile açıklar. Ayrıca “Sebeplere yapışmanız gerekir. Her biriniz işine sarılsın, dokuma tezgâhında ilmek atarak parmaklarını oynatsın.” diyerek de sa'ye ve çalışmaya önem verdiğini göstermektedir. Mürîdlerine çalışmayı tavsiye eden Şâzilî'nin kendisi de boş durmamış, geçimini temin etmek için çiftçilik yapmıştır. O, kendisinin çalışması gerektiğini çevresindekilere îzah ederken şöyle bir tasavvufî kâide ortaya koymuştur: “Her velî'nin insanlara karşı velîliğini gizleyen bir örtüsü vardır. Benim hicâbım da sebeplere yapışmaktır.”⁸²

⁷⁷ İbn Sabbâğ, *Dürratü'l-esrâr ve tuhfetü'l-ibrâr*, (nşr. İbrahim er-Rifâi, Dâru'r-Rifâi ve Mektebetü'l-muhâcir, 1993), s. 107

⁷⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İst. 1994, s. 25-29.

⁷⁹ Atâullah İskenderî, *Letâifü'l-minen*, (nşr. Abdulhalim Mahmûd, Kahire 1992), s. 162

⁸⁰ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, s. 544.

⁸¹ İbn Sabbâğ, *a.g.e.*, s. 135

⁸² İskenderî, *Letâif*, s. 177.

Böylece Şâzilî hem kendisi çalışmış, hem de çevresindeki insanları çalışmaya teşvîk etmiştir. Diğer taraftan müridlerinin dilencilik yapmasını yasaklamıştır.⁸³ İnsanlardan herhangi bir şey istemeyi şirk saymış, onun yerine çalışmaya yönelerek Allah'tan istemeyi tavsiye etmiştir.⁸⁴

Ebu'l-Hasan Şâzilî güzel ve temiz giyinir, genel olarak da yumuşak elbiseleri tercih ederdi. Bir gün Şâzilî, üzerinde güzel kıyâfetler olduğu halde halkın karşısına geçer ve zühdden bahseder. Sözü bitirince orada bulunan sert ve hırpânî elbise giymiş birisi Şâzilî'nin elbisesinde tutarak: "Allah'a böyle ibadet edilmez ve Allah dostu böyle giyinmez." der. Bunun üzerine Şâzilî de onun elbisesini tutarak: "Asıl senin üzerindeki gibi bir elbise ile Allah'a ibâdet edilmez. Çünkü benim elbisem, insanlara, "Ben sizden zengin ve müstağnîyim. Sizden bir şey istemiyorum." derken; senin elbisen, "Ey insanlar, ben fakirim ve size muhtâcım; bana sadaka verin." diyor." cevabını verir.⁸⁵

Şâzilî'nin zühd anlayışı, giyim konusunda olduğu gibi yeme içme konusunda da farklılık arz etmektedir. Kendisi güzel yemekleri sever ve soğuk su içmekten hoşlanırdı. Müridlerine de bu konuda her hangi bir kısıtlama getirmemiş, tam aksine Ebu'l-Abbas el-Mursî'ye, "Ey oğlum, suyu soğut da iç. Çünkü ılık su içtiğinde dil ucuyla elhamdülillah dersin; soğuk su içtiğinde ise bütün azaların seninle birlikte Allah'a hamd eder."⁸⁶ buyurmuştur. Çünkü Şâzilî'ye göre, şükürünü edâ ettikten sonra yumuşak elbise giymek, nefis yemekler yemek ve soğuk su içmek Allah'ın kınamasını gerektirecek şeyler değildir. Aksine suya kanan ve yemeğe doyan insanın bütün azâları itminâna erer ve bu nimetleri verene ihlâsla şükreder.⁸⁷

Şâzilî'nin üzerinde durduğu hususlardan birisi de insan davranışlarıdır. O'na göre sıhhatli ameller dört kaynaktan doğar. Bunlar, "Muhabbet, ihlâs hayâ ve îmândır. Muhabbet havf ile, ihlâs ilim ile, hayâ ta'zîm ile ve îmân da sıdk ile olur."⁸⁸

⁸³ İskenderî, *a.e.*, 77.

⁸⁴ İskenderî, *a.e.*, 117; İbn Sabbâğ, *a.g.e.*, 23.

⁸⁵ İskenderî, *a.e.*, 161

⁸⁶ İskenderî, *Letâif*, 162.

⁸⁷ İskenderî, *a.e.*, 161-162.

⁸⁸ İbn Sabbâğ, *a.g.e.*, 146-147.

Ebu'l-Hasan Şâzilî, tasavvufun amelî yönünü açıklarken üstâdından naklen tavsiyelerde bulunur ve müridlerinden bunlara uymalarını ister. Buna göre siddıkların amelî olarak yapması gereken ibâdet sayısı yirmidir. Şâzilî bu ibadetler konusunda özetle şunları söyler: “Yiyiniz, içiniz, giyiniz, bineğinize bininiz, evleniniz, ev kurup iskân ediniz ve herşeyi Allah’ın size emrettiği yere koyunuz. İsrâf etmeyiniz. Allah’a ibâdet ediniz, O’na şirk koşmayınız, şükrediniz. Sizin, sıkıntıları toplayıp almanız, iyilikleri de bezlederek yaymanız gerekir. Bu, aklın yarısıdır. İkinci yarısı ise farzları edâ etmek, haramlardan kaçınmak ve kazâyâ rızâ göstermektir. Allah’ın ibâdeti, işlerini tefekkür ve dîninde fakihleşmektir. İbâdetin gözü dünyâyâ karşı zühd, başı ise Allah’a tevekküldür. İşte bunlar uyanık (sahv hâlindeki) mü’minlerin ibâdetidir.”⁸⁹ Şâzilî bunlara muhabbet ve ma’rifeti ekler. Bunu, “ İki kolay haslet Allah’a giden yoldur. Bunlar ma’rifet ve muhabbettir.”⁹⁰ sözü ile belirtir.

Ebu'l-Hasan Şâzilî'nin tasavvufî şahsiyetini ortaya koyan unsurlardan birisi, onun duâ ve zikir konusundaki hassasiyetidir. Çünkü Şâzilî çok duâ eder, bol bol zikir yapardı. Genellikle yatsı namazından sonra sohbet eder, arkasından gecenin ilerleyen vakitlerine kadar evrâd ve ezkâr ile megul olurdu. Vefât ettiği gece bile bu âdetini terk etmemiştir.⁹¹ O'nun tasavvufî hayâtında duâ ve zikrin önemi büyüktür. Günün değişik vakitleri için tahsîs edilmiş duâları vardı. Evrâd, ezkâr ve duâlarının büyük bir bölümünü kendisi tertîb etmiştir. Bunlarının her birine “Hizb”, bütününe ise “Ahzâb” adı verilir. Ayrıca hizb adı verilmeyen, özel durumlar için tertîb edilmiş müstakıl duâ ve zikirleri de mevcuttur. Kaynaklarda, Şâzilî'nin hizb adı altında veya başka ünvân ile ismi belli otuzdokuz, ismi konmamış da elliden fazla duâsı vardır. Hepsinin toplamı yüz civârındadır.

Ebu'l-Hasan Şâzilî, sadece kendi tertîb ettiği ahzâbı okumakla yetinmemiş, aynı zamanda kendisinden önce yaşamış sûfîlerden, ashâbdan ve Hz. Peygamber (s.a.)'den

⁸⁹ İbn Sabbâğ, *a.g.e.*, 148

⁹⁰ İbn Sabbâğ, *a.g.e.*, 146.

⁹¹ İbn Sabbâğ, *a.g.e.*, 38, 221.

nakledilen duâlara da büyük önem vermiştir. Şâzilî'nin bu şekilde okuduğu duâlardan başlıcaları Cevşen-i kebîr,⁹² Hz. Ali (r.a.)'ın duâları⁹³ ve Gazzâlî'nin hizibleridir.⁹⁴

Şazilî'nin kendi tertîb ettiği hiziblerden başlıcaları şunlardır:

1- el-Hizbü'l-kebîr 2- Hizbü'l-âyât 3- Hizbü'l-bahr (el-Hizbü's-sağîr) 4-Hizbü'ş-Şâzilî
5-Hizbü'n-nûr 6- Hizbü'l-hamd 7- Hizbü't-tevessül 8- Hizbü'n-nasr 9- Hizbü'l-feth
10- Hizbü't-tams 11- Hizbü'l-lutf 12- Hizbü'l-ihfâ' 13- Hizbü'l-berr 14- Hizbü'ş-şekvâ
15- Hizbü'l-felâh 16- Hizbü'd-dâire 17- Hizbü'l-işrâk 18- Münâcât 19- İstiğfâr 20-
Salât ü Selâm

Şâziliyye de *İhyâ*'nın yanı sıra *Kûtü'l-kulûb*'de yer alan yüksek ahlak esaslarına atıfta bulunurdu. O'nun âdâbının beş esası şöyledir: 1- Zâhiren ve bâtinen Allah'tan korkma, 2- Söz ve fiillerde sünneti rehber alma, 3- Saâdet ve musîbette insanlardan bir şey beklememe, 4- Büyük-küçük her işte Allah'ın iradesine teslimiyet, 5- Sevinç ve kederde Allah'a sığınma.

İmam Şâzilî, müridlerinin mümkün olduğu takdirde tabiî meşguliyetleri ile dinî amellerini imtizac ederek bağlı buldukları iş ve çalışmalarını takip etmelerini istiyordu. Vazifelerini terk edip, arkasından gitmek isteyenleri kendi işlerine sevk ederdi.⁹⁵

654/1256 senesinde hac maksadıyla yolda iken bir sahrada vefat etmiş ve oraya defn olunmuştu. Rivayete göre sahranın tuzlu olan suyu hazretin defninden sonra tatlanmıştır.

Şâziliyye daha sonra Ahmediyye, Vefâiyye, Hanefiyye, Cezûliyye, Gâziyye, İseviyye, Nâsiriyye, İlmiyye, Mustâriyye, Afifiyye, Medeniyye kollarına ayrılmıştır.⁹⁶

⁹² Yusuf Alan, "Cevşen İkliminde", *Yeni Ümit Dergisi*, İzmir Ekim 1995 s.22, Cevşen-i kebîr hakkında daha geniş bilgi ve fazileti için bk. Said Nursî, *Lem'alar*, 122, 156-157, *Mektûbât*, 258.

⁹³ Ahmed Ziyâuddin Gümüşhânevî, *Mecmûatü'l-ahzâb*, İstanbul 1311, s. 241-267, 283-286.

⁹⁴ Gümüşhânevî, *a.g.e.*, 267-281, 286-288

⁹⁵ D.S. Margoliouth, "Şâziliyye", *MEB. İslam. Ans.*, İstanbul 1988, XI, 367

⁹⁶ Vassâf, *a.g.e.* I. s.249

Mağrib’de Medyeniyye ve Şâziliyye’nin yanı sıra bazı küçük tarikatlar da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Şuaybiyye⁹⁷, Sınhâciyye⁹⁸, el-Huccâc⁹⁹, el-Ğamâniyye¹⁰⁰ bunlardan bazılarıdır.¹⁰¹

⁹⁷ Kurucusu, Ebû Şuayb Eyyûb b. Saîd es-Senhâcî (ö.561/1165)’dir.

⁹⁸ Kurucusu, Ebû Abdillâh Muhammed Emğâr. Ölüm tarihiyle ilgili bir bilgi bulunamadı.

⁹⁹ Bunlar aralarına sadece hac vazifesini eda etmiş insanları alıyorlardı.

¹⁰⁰ Kurucusu, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Abdilkerim (ö.707/1308)’dir. Uzlet ve i’tikâf temel prensipleriydi.

¹⁰¹ El-Menûnî, *a.g.e.* s. 412

BİRİNCİ BÖLÜM CEZÛLÎ'NİN HAYATI

1-Doğumu, Nesebi ve İlim Tahsili

Aslen Cezûle kabilesine mensup bir berberî olan İmam Cezûlî'nin tam adı, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdirrahman b. Ebî Bekir Süleyman b. Dâvûd b. Bişr el-Cezûlî eş-Şerîf el-Hasenî eş-Şâzilî'dir.¹⁰² Nesebindeki “el-Hasenî, eş-Şerîf” ifadelerinden de anlaşılacağı üzere soyu Hz. Hasan tarikiyle Efendimiz'e (s.a.v.) dayanmaktadır.

Hayatı ve tarikâtı ile ilgili bilgiler veren Mehdî b. Ahmed el-Fâsî, *Mümtiu'l-esmâ* adlı eserinde Cezûlî'nin Hz. Ali efendimize kadar uzanan neseb silsilesini zikretmiştir: Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdirrahman b. Ebî Bekir b. Süleyman b. Saîd b. Ya'lâ b. Yahlef b. Mûsa b. Ali b. Yusuf b. İsa b. Abdillâh b. Cendûz b. Abdirrahman b. Muhammed b. Ahmed b. Hassân b. İsmail b. Ca'fer b. Abdillâh el-Kâmil b. Hasen el-Müsennâ b. Hasen es-Sıbt b. Ali b. Ebî Tâlib (r.a.)¹⁰³

Kendisi de birçok defa nesebinin Resûlullah'a dayandığından bahsetmiş ve bunu en büyük iftihar vesilesi olarak görmüştür: “Mal ve evlat peşinde koşan zengin değildir. Esas zengin, Allah'ı sürekli ta'zîm ile anandır. İzzet sahibi, insanların teveccühünü kazanan değildir; esas izzet sahibi nesebinin şerefini taşıyandır. Ben nesebimin şerefini taşıyorum. Çünkü benim ceddim Resûlullah'tır (s.a.v.) . Mahlûkâtın içinde ona benden daha yakını yoktur.”¹⁰⁴

Cezûlî ve Simlâlî olarak da maruftur. Bunun sebebi kendisinin Fas'ın güneyinde bulunan Sûs vâdisinin meşhur Cezûle (Cuzûle veya Kuzûle de denmektedir) bölgesindeki Simlâl köyünde dünyaya gelmiş olmasıdır. Doğum tarihi ile alakalı olarak kaynaklarda herhangi bir bilgi geçmemektedir. Cezûle, aynı zamanda birçok dînî şahsiyetin ve ilmî otoritenin de mensubu bulunduğu bir kabilenin adıdır.¹⁰⁵

¹⁰² Hayreddin Ziriklî, *El-A'lâm*. Beyrut 1992, VI,151

¹⁰³ Muhammed el-Fâsî, *Mümtiu'l-esmâ fî zikri'l-Cezûlî ve't-Tebbâ'*, Fas1994, s.16.

¹⁰⁴ el-Fâsî, *a.g.e.*, s.22

¹⁰⁵ Harekât. İbrahim. *El-Mağrib abra't-târih*. Fas,1984, II,89

Cezûlî, Fas'da bugün Karaviyyîn Câmîi'nin yanında bulunan Medresetü's-safârîn'de dil ve din ilimlerini tahsil etti. Bu tahsili esnasında başta Mâlikî mezhebinin önemli kitaplarından *el-Müdevvene* ve *el-Muhtasaru'l-Fer'î* olmak üzere birçok eseri ezberlemiştir. Evi de bu medresenin avlusundaydı.¹⁰⁶ Sonraki dönemlerde Şâzeliyye tarikatının çok önemli temsilcilerinden biri durumuna gelecek olan Şeyh Ahmed ez-Zerrûk ile muhtemelen burada tanıştı.¹⁰⁷

Cezûlî'nin Fas'ta talebelik yıllarında medresedeki odasında tek başına yaşadığı ve içeriye kimseyi almadığı yolundaki haberler üzerine babası “acaba içeride herkesten gizlediği bir hazinesi mi var?” düşüncesiyle medreseye gitti. Cezûlî'nin de iznini alarak odaya girdiğinde oda duvarlarının “el-mevt (ölüm)” yazılarıyla dolu olduğunu gördü ve nefisini ayıpladı. Kendisine bu haberi getirenlere de “biz neredeyiz, o nerede!” diyerek sitemlerini ilettiler.¹⁰⁸

Bu hadise, onun henüz talebelik yıllarında iken tasavvufa meyilli olduğuna işaret etmektedir. O dönemde Güney Fas ve bölgenin ilim merkezi olan Merâkeş, Portekiz tehdidi altında olduğundan Cezûlî, Fas şehrine giderek memleketinde başlattığı tahsilini orada sürdürdü.¹⁰⁹ Daha sonra memleketine dönen Cezûlî, burada iki kabile arasında çatışmada öldürülen bir kişinin katilinin tespit edilememesi yüzünden tekrar çatışma noktasına geldiğini görmüş ve kabileleri uzlaştırmak için söz konusu kişiyi öldürme suçunu kendisi üstlenmiştir. Bunun üzerine gelenekler gereği kabile sınırları dışına çıkarılmış,¹¹⁰ önce Tanca'ya, ardından da Mısır'a,¹¹¹ Mekke'ye, Medîne'ye ve nihayet Kudüs'e gitmiş, bu arada hac vazifesini de yerine getirmiştir.¹¹² Kırk yıl bu mukaddes topraklarda ilim ve faziletini artırmak için uzun seyahatlerde bulunmuş ve sonra tekrar Fas'a dönmüştür.¹¹³

¹⁰⁶ Fâsî, *a.g.e.* s.20

¹⁰⁷ Süleyman Uludağ, “Cezûlî”, *D.İ.A.*, İstanbul 1993, VII,515

¹⁰⁸ Fâsî, *a.g.e.*, s.20

¹⁰⁹ Vincent J. Cornell, “The Logic of Analogy and the Role of the Sufi Shayh”. *International Journal of Middle East Studies*, c.15, sayı:1. S.85-93.

¹¹⁰ İbn Ferhûn, *Kitâbu'd-dîbâci'l-müzehheb*, s.317

¹¹¹ Harekât, *a.g.e.* II,89

¹¹² Ziriklî, *a.g.e.*, VI,151

¹¹³ Muammer Ülker, “Delâilü'l-Hayrât”, *Antik ve Dekor*. sayı:38. s.128-130.

2-Tasavvufa İntisâbı

El-Cezûlî'nin tasavvufî hayatı ile siyasî hayatını birbirinden ayırmak oldukça zordur. Çünkü tasavvufî hayatı ile siyasî hayatı birbirini etkilemiştir. Portekiz tehdidi altında bulunan bir bölgede neş'et ettiği için insanları mânevî irşâdının yanısıra onları cihâda da teşvik etmiş ve işgal kuvvetlerine karşı bilinçlendirmiştir.

Cezûlî, Fas'a döndükten sonra Aynu'l-fitr'da bulunan Beni Amğâr zaviyesi şeyhi Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şerîf vasıtasıyla Şâziliyye tarikatına girdi. Bazıları da Cezûlî'nin Câmîu'l-Ezher'de Abdülaziz el-Acmî vasıtasıyla Ebû'l-Hasan eş-Şâzilî'ye intisab ettiğini ve arada başka şahısların olmadığını söylerler. Ancak İmam Şâzilî'nin 656; İmam Cezûlî'nin ise 870 yıllarında vefat ettikleri göz önüne alınırsa bu ihtimalin zayıf olduğu görülür.¹¹⁴ Cezûlî'nin Şeyh Benî Amğâr'dan ne zaman icâzet aldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak kendisinin iki defa Fas'ı ziyaret ettiği göz önüne alınırsa, onun sûfî geleneğe dâhil olmasının bu ziyaretler esnasında olması muhtemeldir.

Meşhur virdi *Delâilü'l-Hayrât'ı* Fas'ı ikinci ziyaretine tekabül eden bu yıllarda, Kareviyyîn Medresesi kütüphanesinde tertib etti. Daha sonra on dört yıl süren bir inziva hayatı yaşadı. Halvetten çıktıktan sonra Asfi'ye yerleşti.

Cezûlî, ehl-i beyt ve peygamber sevgisi üzerine önemli vurgular yapıyor ve bu düşünceyi tasavvuf düşüncesinin tam merkezine yerleştiriyordu. O'na göre insanların saadet ve huzuru elde edebilmeleri her şeyden önce zihinlerindeki düşüncelerin ve bilgilerin saflığı ve duruluğu ile gerçekleşebilir. Bu ise ancak belli zikir ve evradı düzenli olarak okumakla mümkün olur. İnsanın bu virdleri ve salavâtı belli günlerde düzenli olarak okuması onun belli bir zaman sonra Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mutlak mükemmelliğini kavramasını sağlayacaktır.

Yukarıda ifade edilen düşünceler Cezûlî'nin temel görüşlerini oluşturmaktadır. Ona göre bu özelliklere sahip olan kimseye uymak, Hz.Peygamber'e (s.a.v.) uymak

¹¹⁴ Daha farklı görüşler için bkz. Fâsî *a.g.e.* s.37-38

gibidir. Kendisine “Seni, habîbim Muhammed Mustafâ’ya (s.a.v.) olan bağlılığın ve Ona getirdiğin salavâtlar vesilesiyle asrının insanlarına imam kıldım” şeklinde bir hitabın vârid olduğunu söylemişti. Bir başka yerde de üstadlarından Ebu’l-Abbâs’ın “Hz. Peygamber (s.a.v.) bir an gözümün önünden kaybolursa kendimi Müslüman saymam” sözünü hatırlatıyordu.¹¹⁵

Nesebindeki ve tarikat silsilesindeki bu fevkalâdelik ve çevresinde gösterdiği kerametler onun çok kısa sürede tanınıp sevilmesine ve etrafında kalabalıkların toplanmasına vesile olmuştu. Cezûlî’nin halk üzerindeki tesiri onun siyasi bir alternatif olabileceği endişesini beraberinde getirmiş ve bu durum onun Asfi valisi tarafından sınır dışı edilmesine sebep olmuştur. Buradan ayrılan Cezûlî, beraberindeki bazı müritler ile birlikte Şeyzâme bölgesindeki Efûğâl köyüne yerleşmiştir.¹¹⁶

Cezûlî, kendisine örnek olarak Hz.Peygamber’i (s.a.v.) seçmiş ve ona yaklaşmak ümidiyle eserini yazmış, insan-ı kâmil örneğini de bütün insanlara sunmuştu. Cezûlî’nin tasavvuf düşüncesi, daha çok fertler ve insan-ı kâmil kavramı üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Delâilü’l-hayrât’ın meşhur şârihlerinden el-Fâsî, Cezûlî’den aktardığı şu sözlerle onun kendisini insan-ı kâmil ile özdeşleştirdiğini göstermektedir:

“Benim, bedenimden başka sizinle beraber olan hiçbir tarafım yok. Zîrâ ben Hz. Peygamber’e gittim ve onunla bir oldum. Böylece mükemmel oldum. Hz. Peygamberi (s.a.v.) gördüm ve o bana şöyle dedi: ‘Ben peygamberlerin en güzeliyim, sen de evliyâların en güzelisin.’”¹¹⁷

“Şanlı bir kimse şeref bakımından ve neseb bakımından yüce olan kimsedir. Ben hem şeref hem de neseb bakımından yüceyim. Ceddîm Allah Resûlüdür (s.a.v.). Ben ona diğer mahlûkattan daha yakınım.”¹¹⁸

Buna benzer ifadelerden yola çıkarak dönemin siyasi otoritesi Cezûlî’nin siyasî menfaat peşinde koşan bir insan olduğu düşüncesine kapılmıştır. Ancak hayatı ve eserleri incelendiğinde Cezûlî’nin Allah ve Resûlüne yakın olmaktan başka bir amacı

¹¹⁵ Fâsî, *a.g.e.* s.21

¹¹⁶ J. Spencer Trimingham, *The sufi Orders in İslam*. Oxford 1971, s. 85

¹¹⁷ Fâsî, *a.g.e.* s.20.

olmayan, etrafını da hep bu istikamete yönlendiren bir tasavvuf büyüğü olduğunu görülmektedir.

Yine de etrafında kalabalıkların toplanması siyasi otoritenin vehimlerini harekete geçirmiş ve bu durum onun sürgünden sürgüne gönderilmesine sebep olmuştur.

el-Cezûlî, 16 Rebû'l-evvel 870 (6 Kasım 1465) tarihinde Efûğâl'de sabah namazını kılarken secdede vefat etmiştir. Aynı gün öğle namazından sonra kendi yaptırmış olduğu mescide defnedilmiştir.¹¹⁹ Vefat tarihi olarak bazı kaynaklarda 872 (1467) ve 875 (1470) yılları da gösterilmektedir. Marûnî Devleti'nin yıkılış tarihi olan 869 yılında vefat ettiği¹²⁰ de rivayetler arasındadır.

Portekizliler veya onların müttelikleri tarafından zehirlendiği rivayeti halk arasında yaygın bir şekilde mevcut ise de¹²¹ Fatimîlerden zuhûru beklenen mehdînin, kendisi olduğu düşünülerek Asfî valisi tarafından zehirletilerek öldürülmüş olması kuvvetle muhtemeldir.¹²²

Müridlerinden es-Seyyâf adıyla bilinen Amr b. Süleyman eş-Şeyzamî, Cezûlî'nin intikamını almak için onun cesedini bir tabuta koyup kıyam bayrağını açtı. Uzun müddet mürşidinin cesedini yanında gezdiren es-Seyyâf, Sûs bölgesini yakıp yıktı. 890 (1485) senesinde es-Seyyâf öldürülünce Cezûlî'nin naaşı tekrar Efûğâl'e gömüldü. Olayı nakleden el-Fâsî'nin kaynak olarak halk arasındaki söylentileri göstermesinin yanı sıra¹²³ devrin şartları da göz önüne alındığında böyle bir hadisenin vukûu mümkün görünmemektedir. Yetmişyedi sene sonra el-Â'rec (topal) lakaplı sultan Ebu'l-Abbâs Ahmed, Merâkeş'e girince Cezûlî'nin naaşını aynı yerde medfun bulunan babasının cesedi ile birlikte Merâkeş'teki bir türbeye nakletti.¹²⁴

Merâkeş'e nakledilmek için Efuğâl'daki kabri açıldığında Cezûlî'nin cesedi defnedildiği zamanki gibi tazeydi. Toprak ona hiçbir zarar vermemiş, geçen zaman

¹¹⁸ Cornell, *a.y.*

¹¹⁹ Muhammed b. Ahmed el-Mehdî, *Metâliu'l-meserrât*, Kâhire 1970, s.4.

¹²⁰ Harekât, *a.g.e.* II. 90.

¹²¹ Cornell, *a.y.*

¹²² Trimmingham, *a.g.e.*, s. 85

¹²³ Fâsî, *a.g.e.*, s.28

¹²⁴ Moh. Ben Cheneb, "Cezûlî", *İslam Ansiklopedisi. M.E.B.*, İstanbul 1988, III,155

cesedinde bir değişikliğe yol açmamıştı. Saç ve sakalları öldüğü gündeki gibiydi. Kabrinin başında bulunanlardan biri parmağıyla vücuduna dokunduğunda sanki hayatta imiş gibi derinin altındaki kanın dağıldığını, parmağını çekince de kanın tekrar toplandığını görmüştü. Onun Merâkeş'teki kabri üzerinde şu anda büyük bir türbe inşa edilmiştir. Kalabalıklar halinde insanlar, türbesini ziyaret etmekte ve kabri başında *Delâilü'l-Hayrât* okumaktadırlar. Kabrinden fevkalade bir misk kokusu yayılmakta ve bunun orada getirilen salavâtların çokluğundan kaynaklandığı söylenmektedir.¹²⁵

3- Cezûlî'nin Tasavvufî Silsilesi

Hüseyin Vassâf Efendi'ye göre onun İmam Şâzelî'ye intisab silsilesi aşağıdaki gibidir:

İmam Ebu'l-Hasan Ali eş-Şâzelî
Şeyh Ebû Abdillâh Muhammed el-Mağribî
Şeyh Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Karâfî
Şeyh Aynûs el-Bedevî, Şeyh Ebu'l-Abbâs el-Mersî
Şeyh Ebu'l-Fazl el-Hindî, Takiyyüddîn es-Sûfî
Şeyh Ebû Zeyd Abdurrahman er-Recrâcî
Şeyh Ebû Osman Saîd el-Hertenânî
Şeyh Ebû Abdillâh Muhammed Şerif b. Abdillâh el-Emğâr
Şeyh Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî¹²⁶

4- Cezûlî'nin İlmî Yönü

Tasavvufun nefis ve gâileleri ile olan cihadda (büyük cihad) yoğunlaşması, dünyadan ve dünyevîlikten uzak durması, bir kısım müsteşriklerin ve çağdaş yorumcuların iddia ettikleri gibi sûfîlerin düşmana karşı yapılan savaş ve mücadelelerde (küçük cihad) gevşek, alakasız ve tembel olmaları sonucunu doğurmuyordu. Aksine büyük cihad mücadelesini yürüten insanlar için küçük cihad, her zaman için hayatlarının

¹²⁵ Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti'l-evliyâ*, I, 276

¹²⁶ Vassâf, *Sefîne* I, 249; *Fâsî a.g.e.* s.38

bir parçasıydı. Cezûlî de tasavvuf tarihinin birçok önde gelen şahsiyeti gibi¹²⁷ yaşadığı sürece aksiyonerliği ile insanları yönlendirmiş ve devrinin hadiselerine ilgisiz kalmamıştır. Onu tanıyanlar, Cezûlî'yi şöyle vasıflandırırılar: “O, zamanının büyük bir âlimi ve talebelerine verdiği icazetlerle Fas'ta tarikat geleneğini canlandıran önemli bir şahsiyettir.”¹²⁸

el-Fâsî, Cezûlî hakkında şunları söylemektedir: “O, (Allah kendisine rahmet etsin) etkileyici ve ilmiyle amel eden bir alim, doğru yola ulaştıran bir imam, din ve neseb şerefini cem etmiş, insanların ve dinin nezdinde îtibârı olan bir kimse idi. Kendisi hiç şüphesiz rabbânî hallere, yüce makamlara, büyük kerâmetlere ve ledünnî ilimlere sahip bir kutup ve imam idi. Allah onu yeryüzünde kendi kullarına hizmet etsin diye yaratmış, ve o ülkesi için yeni bir ilham kaynağı olmuştu. O, halkı için meded isteyenim imdadına yetişen olağanüstü bir kurtarıcı idi. Kendisi herkeste bulunmayan husûsi bir kuvvete sahipti. Bu güç vesilesiyle –Allah'ın izniyle- kısa zamanda tabiatları değiştiriyor, ruhları ve fitratları halden hale sokabiliyordu. Ruhlardaki karanlıklar nûra, hüznler sürûra dönüşüyordu. Onun rahle-i tadrîsinden birçok şeyh ve önder çıkmış ve kendi toplumlarına imamlık yapmışlardı. Allah'ı hâlis bir kalb ile zikretmek ve Hz Peygamber'e (s.a.v.) sürekli salât ü selâm getirmek prensipleriyle Mağrib'in manevi hayatına yeni bir soluk ve canlılık getirmiştir. Kendisine Mağrib'in dışındaki uzak bölgelerden de birçok kimse tâbî olmuş ve onun vesilesiyle hak yolcularının sayısı daha o hayattayken on binlere ulaşmıştır. Bunların her biri kendi makamlarına, seviyelerine ve şeyhe olan yakınlıklarına göre manevi feyiz ve bereketle feyizyâb olmuşlardır. Cezûlî'nin icazet verdiği müridleri daha sonraları Mağrib coğrafyasının değişik yerlerine dağılarak insanları hak yoluna çağırılmışlardır. Bu durum, müntesiblerinin hızla çoğalmasına ve tarikatın zamanla değişik kollara ayrılmasına neden olmuştur.”¹²⁹

¹²⁷ Geniş bilgi için bkz. Es'ad el-Hatib, *Sûfiler ve Aksiyon*, (Terc. H. İbrahim Kaçar, Özgür Kavak, Yasin Günaydın), İstanbul 1999

¹²⁸ İbn Ferhûn, *Kitâbu'd-dîbâci'l-müzehheb*, s.317

¹²⁹ Fâsî, *a.g.e.* s.17-18

Bu bilgilerden Cezûlî'nin ne kadar canlı ve aksiyoner bir şahsiyete sahip olduğunu ve emr-i bi'l-ma'rûf-neh-y-i ani'l-münkerden hayatı boyunca bir an bile geri durmadığını görüyoruz.

Cezûlî, bunların yanı sıra çağımıza kadar gelen evrensel bir mesajın da sahibidir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “ Ümmetinden bana salât ü selâm gönderene şefaati vacip olur.”¹³⁰

“Ey Peygamber! Ümmetinden sana salât ü selâm getirenin on günahını affedeceğim, on hasene vereceğim ve onun makamını on derece yükselteceğim.”¹³¹
“Sana duâ edene ben de duâ ederim, sana selâm gönderene ben de selâm gönderirim.”¹³²
“Kim Allah Resûlü'ne salât ü selâm getirirse Allah ve melekleri de ona yetmiş defa salât ü selâm getirir.”¹³³ “Müslümanlardan bana yüz salât ü selâm getirenin günahları affolunur.”¹³⁴ Gibi hadis-i şeriflerine ve “*Allah ve melekleri nebiye salât ü selâm getiriyorlar. Ey iman edenler, siz de ona en iyi şekilde salât ü selâm getirin*”(33/56) ayet-i kerimesine iktidâen salât ü selâm okumayı kulluğunun ve hayatının temel prensibi haline getirmiş ve günümüze kadar ulaşan “*Delâilü'l-hayrât*” adlı eserini bu vesileyle derlemiştir. Ümmeti peygamberiyle irtibata geçiren böyle bir usûl ve yaklaşımın Allah ve Resûlü'nün hoşnutluğunu kazanacağı da muhakkaktır.

Bütün bu manevî ve derûnî yönlerin yanı sıra o yıllarda Fas'ı denizden kuşatan Portekizlilere karşı yapılan mücadele de halkın manevî geriliminin sürekli canlı kalmasına vesile olmuştur. Bu mücadelede Cezûlî cihad ilan ederek halkı direnişe ve mütecaviz düşmana karşı vatani savunmaya davet etmiştir. Bu mücadeledeki başarısı da Cezûlî'nin daha çok sevilmesine ve tarikatının daha çabuk yayılmasına sebep olmuştur.¹³⁵ Hiçbir Fas'lı kendisini bu etkiden koruyamamıştır. Öyle ki her şey bu mâneviyatın yayılması üzerine bina edilmiştir. Ancak bu manevî duygu, zamanla muhtevasını yitirmiş ve sıradan bir sıfat halini almıştır. Bunun en açık örneği, doğuda tasavvufî anlayış, temelde ferdî planda gerçekleşirken; Mağrib gibi batı İslam

¹³⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV., 108

¹³¹ İbn Hanbel, *Müsned*, IV., 29

¹³² İbn Hanbel, *Müsned*, I., 191

¹³³ İbn Hanbel, *Müsned*, II., 172,187; Ebû Dâvûd, *Vitir*,26; Dârimî, *Rikâk*,58

¹³⁴ İbn Mâce, *Cenâiz*, 19

coğrafyasında tasavvufî hayat bir cemaat etrafında organize edilerek sıradan bir hal almıştır.¹³⁶

Mağrib bir tarikatlar bölgesi halini almıştı; Şâzeliyye tarikatına bağlı Cezûliyye kolu ise bölgede hâkim vaziyette idi. Öyle ki bugün bile Mağrib’de dini hayatın tarihi gelişimi incelenirken Cezûliyye tarikatının etkisi belirgin bir şekilde görünmektedir.¹³⁷

¹³⁵ Es’ad el-Hatib, *Süfîler ve Aksiyon* s.116

¹³⁶ Trimingham, *a.g.e.*, s..85

¹³⁷ Trimingham, *a.g.e.*, s..85

İKİNCİ BÖLÜM CEZÛLİYYE TARİKATI

Tasavvufun esası, sürekli ibâdet ü taatle, sathî olan kulluk şuurunun derinleştirilmesi ve insanın, dünyanın fânî yüzüne karşı tamamen kapanarak ukbâya yönelmesidir. Bunun için kalb, mâsivadan (Allah'tan gayrı her şey) temizlenmeli, nefis doymak bilmeyen isteklerine karşı zabt u rabt altına alınmalı, Hz. Peygamber çizgisinde bir hayat sürdürülmeli ve Hakk'ın murâdı nefsin murâdından üstün ve öncelikli tutulmalıdır.

Bütün bunların elde edilmesi uzun soluklu bir gayret ve istikamet gerektirmektedir. Nefsin sonu gelmeyen arzularına karşı koyabilmek, insanın en güçlü ve sınırsız kudretin sahibi olan, kalbleri dilediği gibi evirip çeviren zatla irtibatının devamlı olmasıyla mümkündür. Bu irtibatın yolunu insanlara en iyi gösteren Hz. Peygamberdir (s.a.v.). Bundan dolayı onun sünnetini yaşamak ve onu hayatımızın eksenine yerleştirmek, kulluk tarzımız olmalıdır. Bunu elde etmek için Allah'ı çok anmak ve Resûlüne salavâtı dilden ve gönülden hiç düşürmemek gerekir.

Bu hakikat, kulluğu en iyi seviyede yaşama azminde olan sûfleri çeşit çeşit evrâd u ezkâr hazırlamaya sevk etmiştir. Nebî (s.a.v.)'e salavât getirmek ve bu vesileyle ona bağlılığı ifade etmek de hemen her sûfinin temel virdi olmuştur.¹³⁸

Âlemlere rahmet olarak gönderilen (Enbiya,21/107) Hz Peygamber'e (s.a.v.) salavât getirmek Kur'ân-ı Kerîm'de de açıkça emredilmektedir. Ahzâb sûresi 56. âyette şöyle buyurulmaktadır:

“Allah ve melekleri, peygambere salavât getirirler. Ey Mü'minler! Siz de ona salavât getirin ve tam bir teslimiyet içinde selâm verin.”

¹³⁸ Şah Veliyyullah Dehlevî, *Huccetullâhi'l-bâliğa*, Beyrut 1990, II, 204; Ebû Hamîd Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*. Beyrut 1992, I, 366

Elmalılı Hamdi Yazır, bu âyetin tefsirinde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) salavât getirmenin farz olduğunu, ancak tekrarına değinilmediği için, adı her anıldığında en hafif tabirle vâcip olduğunu ifade etmektedir.¹³⁹

İslam tarihi boyunca da bu emir müslümanlar ve özellikle sûfiler tarafından titizlikle yerine getirilmiş ve salavât-ı şerîfeler İslam ümmetinin en temel viridi haline gelmişlerdir.

İmam Cezûlî'nin hayatı incelendiğinde onun yazılı eserlerinden çok hizibleri, zikirleri ve salât u selâmlarıyla tanındığı görülecektir. Ancak gerek fıkıh gerekse kelâm ilimlerinde önemli bir yeri olan Cezûlî'nin eser yazmaya ilgisiz kalacağı düşünülemeyeceğine göre yazdığı eserlerin kaybolma ihtimali kuvvetlenmektedir. Ancak sınırlı da olsa yazma olarak Rabat yazma eserler kütüphanesinde bulunan birkaç risalesinin ışığında onun tasavvufî görüşlerini inceleme fırsatımız olacaktır.

4.1. Tevhid ve Zât-ı Ulûhiyyet Hakkında

Cezûlî bu konuya çok ehemmiyet vermiş ve “*Tevhîd*” isimli bir risâle kaleme almıştır. Bu risâlesinde ‘tevhîd’i dört kısımda ele almaktadır.

a- Zâtî Sıfatlar: Vahdâniyet, vücûd, kıdem, bekâ, kıyâm bi nefsih, muhâlefetün li'l-havâdis.

b-Mâ'nevî Sıfatlar: İlim, kudret, irâde, hayat, kelâm, sem', basar, idrâk.. Allah'ın sıfatlarını ve keyfiyetini hakîkî mânâsıyla Allah'tan başka kimse bilemez.

b- Fiilî Sıfatlar: Rahmân, rahîm, rezzâk, hallâk, bâis, vâris..

c- Selbî Sıfatlar: Benzeri yoktur, ortağı, şerîki yoktur, nazîri yoktur, eşi ve evlâdı yoktur.

Netice itibariyle zât ve sıfatlar aslında bir şeydir. O da Allah'tır. Hadisi-i şerifte “Kendini bilen Rabbi'ni bilir” buyuruluyor. Yani kendi noksanını bilen Rabbin kemâlini bilir, kendisinin fânî ve sonradan yaratılmış olduğunu bilen, Rabbin bâkî ve kadîm olduğunu bilir. Nefsin kirli, ayıplı ve ihanete müsait olduğunu bilerek ona muhalefet

¹³⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1935, VI, 333

eden ve Rabbine ibadetle yönelen, san'atta san'atkârı görüp O'nun (c.c.) kudretini temâşâ eder.¹⁴⁰

Mârifetle alâkalı sözlerini şöyle noktalamaktadır: Ma'rifet, kalbi aydınlatan bir ışıktır. Bu tayflar, imâna beşiklik etmektedir. Çünkü Allah'a ancak O'nu (c.c.) tanıyanlar imân eder. İmânın mahalli de kalptir.

Cezûlî, "Allah nerededir?" sorusuna "Nerede olursanız olun, O (c.c.) sizinle beraberdir." (Hadîd 57/4) ayetiyle cevap veriyor. Yakınlık ve uzaklık mesâfeyle ölçülür. Ancak Allah teâlâ hakkında mesâfe söz konusu değildir. O (c.c.) hiçbir şeyin içinde de değildir dışında da. Çünkü "Hiçbir şey O'nun misli değildir" (Şûrâ 42/11). O'nun (c.c.) semâdaki mevcûdiyeti yüceliği, tek olması, aklın ve kıyasın idrak edemeyeceği kemâl sıfatlarıyla muttasıf olması mânâsınadır. Yeryüzündeki mevcûdiyeti ise, heybeti, azameti, kullar tarafından her an zikredilmesi, muhabbet duyulması ve onu zikirden bir an bile dûr olmayan âriflerin kalblerine ünsiyet etmesi demektir. Ancak O (c.c.) kalplere hulûl etmek veya herhangi bir mekânda bulunmak keyfiyetinden münezzehtir.¹⁴¹

Bu ifadelerde Cenab-ı Hakk'ın vahdâniyetini ikrâr ile beraber O'nu her türlü noksandan ve zihinlerde oluşabilecek evhamdan tenzih gayreti de görülmektedir. Sohbetlerinde de Cezûlî müridlerine hep bu noktayı hedef göstermişir: "Nefislerle ve kalplerle meşgul olmayın, sadece allâmu'l-ğuyûb olan Allah'ı tâ'zimle meşgul olun. Yani ibadet ederken nefse muhalefet etmek ve kalbi tatmin edip ibadetten zevk almak gayesini gütmeyin. Bu bile ibadeti maksadından uzaklaştırır. Maksadınız sadece O (c.c.) olsun."¹⁴²

Cezûlî, sûfinin ma'rifetinin delillere ve bürhanlara dayanmadığını, yakînin kuvvetinden, perdelerin açılmasından ve kalplerdeki bütün şüphelerin Allah tarafından izale edilmesinden kaynaklandığını söyler. Ona göre ilim iki çeşittir: Arzî veya zâhirî

¹⁴⁰ Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî, *Risâle fi't-tevhid*, (Tahkikli neşir: Cellâb, Hasan, *el-Cezûlî ve Mukarebe tahlîliyye likitâbetihî*, Merâkeş, 1993)

¹⁴¹ Cezûlî, *Akîdetü'l-Cezûlî*, (Tahkikli neşir: Cellâb, Hasan, *el-Cezûlî ve Mukarebe tahlîliyye likitâbetihî*, Merâkeş, 1993)

¹⁴² Fâsî, *a.g.e.*, s.42

ilim ki fakihlerle nebîlerin ilmidir. Semâvî veya bâtinî ilim ki ilham ve nur hüzmeleri halinde doğrudan Allah'tan alınır. Bu da evliyânın ilmidir. Kendi ilmi de bâtinî ilimdir:

“Bana şöyle denildi: ‘Ey kulum! Seni ezelde öyle bir inâyete mazhar kıldım ki o inâyete nâil olacak biri daha yoktur. Sen doğuda ve batıda geçmiş ve gelecek bütün evliyânın efendisisin. Senin ulaştığın makama hiçbir Allah dostu ulaşamamıştır. Sana verdiklerim karşısında akıllar hayrete düştü, seninle alâkalı yanımda tuttuklarım ise verdiklerimden daha fazladır. Şevk ve muhabbet ile senin ayaklarını öpen kimseyi kıyamet günü affedeceğim. Eğer melekler kâtip, ağaçlar kalem, denizler mürekkep olsa seninle alâkalı yazdıkları ancak küçük bir çocuğun bir kağıt üzerine karaladığı birkaç satırlık yazı gibi kalır. İzzetim ve celâlim üzerine yemin ederim ki kıyamet günü seni bütün evliyânın hâkimi yapacağım”

“Benden duyduklarınızı yazınız. Zira ben sizinle Hak arasında vasıtayım. Hak ilhâm eder, kul anlar. Kendisine doğrular ilhâm edilen kişiye bunları anlatmak vâciptir. Çünkü bunda başkalarının da istifadesi söz konusudur. Rabbim'e dedim: ‘Bana bir çok sır verdin. Fazlın ve keremin olmasaydı ben bunlara nâil olamazdım. Hilmin olmasaydı bu sırların ifşâsından dolayı helâk olurudum.’ Bana denildi ki: ‘Sır benim sırrımdır, kerem de benim keremim. Fazl benim fazlım, hilm de benim hilmim. Ey kulum onların ifşâsını sana ben emrettim.’ Dedim: ‘Yâ Rabbi! Bunun ifşâsındaki hikmet nedir?’ Şöyle denildi: ‘Bunların ifşâsındaki hikmet, inkârcıların inkârlarına rağmen kudretimi izhâr etmek, seyr u sülûk yapanların kalblerini müjdelemek, vâsıl olanların da kalplerine ünsiyet etmektir.’¹⁴³

4.2. İmân ve İslâm

İmân ve İslâm'ın aynı mı farklı mı oldukları İslâm âlimleri arasında tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmanın temelinde, “Bedeviler "iman ettik" dediler. De ki: "Siz iman etmediniz, lâkin "İslâm olduk, size inkıyad ettik (boyun eğdik)" deyiniz. Zira iman henüz kalplerinize girmiş değildir." (Hucurat, 49/14) ayet-i kerimesi ile Cibril hadisi

¹⁴³ Fâsî, *a.g.e.*, s.40

olarak bilinen ve İman, İslam ve İhsan tariflerinin yer aldığı meşhur hadis-i şerif vardır.¹⁴⁴

Elmalılı Hamdi Yazır bu ayetin tefsirinde şu görüşlere yer verir: Medine civarında Beni Esed İbn-i Huzeyme kabilesi ganimet hevesiyle müslümanlığa girmişlerdi, rivayet olunduğuna göre bir kıtlık senesi Medine'ye gelmişler ve iki kelime-i şهادeti söylemişlerdi. Peygamber'e karşı: "Biz filan oğulları ve filan oğulları gibi sana savaş açmadık, ağırlık ve ailelerimizle geldik." diyorlar, sadaka gözetiyorlardı ve yaptıklarını peygambere bağışlatmak istiyorlardı, bu indi. De ki: Siz iman etmediniz. Çünkü iman, yalnız dil ile ikrardan ibaret değil, yürekten sevgi ile güven ve inançla kesin bir şekilde tasdik olması gerekir. Bu ise anlatılacağı üzere henüz ortaya çıkmadı, yoksa müslüman olduk diye peygamberi minnettar etmeye kalkışılmazdı. Ve fakat henüz iman kalplerinize girmemiş olduğu halde İslâm'a geldik, deyin, yani müslümanlığa karar verdik, sulha girdik deyin, böyle dersiniz yalan söylememiş olursunuz. Çünkü harbin zıddı olan sulha girmek ve bağlanmak mânâsına İslâm, savaşı terkedip de görünüşte karar vermekle oluşabilir.

İman, ikrar ve tasdiktir, İslâm Allah Teâlâ'nın emirlerine teslim olmak ve bağlanmaktır. Bundan dolayı iman ile islâm arasında lügat yönünden fark vardır. Fakat şer'î hükümde İslâm'sız iman, imansız İslâm olmaz. Bu ikisi zahir ile batın, yüz ile astar gibidir. Din de iman ve İslâm ve şeriatın hepsine birden konulan isimdir... Demek olur ki yukarılarda "Allah nezdinde hak din ancak İslâm'dır." (Âl-i İmran, 3/19) âyetinde ve daha bazı yerlerde geçtiği üzere İslâm kelimesi sözlükte asıl maddesi olan barış ve güven hemzesinin duhul ve müteaddi hale koyma ve diğer mânâlarına göre barış ve karşılıklı anlaşmaya girmek veya koymak, güvenliğe çıkarmak, kurtulmak veya kurtarmak; ihlâs ve teslimiyet ve bağlanmak gibi birkaç mânâyı gelebildiğinden İslâm ve iman kavramlarında sözlük bakımından çeşitli farklar bulunduğundan şeriat daha çok bunların ikisinin birlikte toplanmasına ve gerçekleşmesine itibar etmiştir.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Buhârî, *İman* 37; Müslim, *İman* 1-7.

¹⁴⁵ Yazır, a.g.e, VII, 233

Bediüzzaman Said Nursî de Mektûbât isimli eserinde bu tartışmaya katılmıştır: Ulema-i İslâm ortasında "İslâm" ve "iman"ın farkları çok medar-ı bahis olmuş. Bir kısmı "İkisi birdir," diğer kısmı "İkisi bir değil, fakat biri birisiz olmaz" demişler ve bunun gibi çok muhtelif fikirler beyan etmişler. Ben şöyle bir fark anladım ki:

İslâmiyet iltizamdır; İmân iz'andır. Tabir-i diğerle, İslâmiyet, hakka tarafgirlik ve teslim ve inkıyaddır; İmân ise, hakkı kabul ve tasdiktir.¹⁴⁶

Kûtü'l-Kulûb'de ise, bu meselenin kapalı ve anlaşılması zor bir mesele olduğu ve genişçe ele alınması gerektiği üzerinde durulur. Buna göre, İslam'ın iman karşısındaki durumu, Kelime-i şehadetteki durum gibidir. Kelime-i şehadette iki ayrı şahitlik vardır. Birisi, Allah'ın birliğine ve O'ndan başka ilah olmadığına şehadet; diğeri de Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve peygamberi olduğuna şehadet. Bunların her birisi mana ve hüküm olarak diğerinin içinde mevcuttur. Aynı şekilde iman ile İslam da birbirini ile irtibatlı olup ikisi tek şey gibidirler. Öyle ki İslam'ı olmayanın imanı yoktur; imanı olmayanın da İslam'ı yoktur. Çünkü Müslüman, İslam'ını sahih hale getiren imandan uzak kalmaz. Kim zahiri olarak İslam'ın emrettiği amelleri işler de kalbiyle iman esaslarına inanmazsa o münafıktır ve dinden çıkmıştır. İman ile amellerin (İslam) durumu kalbin vücuttaki konumu gibidir. Biri diğerinde ayrılamaz. Kalbi olmayan cisimde hayat olmayacağı gibi, bedensiz de kalp düşünülemez.¹⁴⁷

Cezûlî de "Akîdetü'l-Cezûlî" isimli eserinde imân ve İslâm üzerinde durmuş ve ikisinin erkânıyla ilgili geniş bilgiler vermiştir. Ona göre İslâm zâhirî, imân ise bâtinîdir. İslâm'ın rükünlerini dört ana kısımda ele alır:

- 1- Kalb ve lisanla ilgili olan ki, kelime-i şehâdetdir.
- 2- Bedenle alâkalı olanlar ki, namaz ve oruçtur
- 3- Mala taâlluk eden ki, zekâttır.
- 4- Zaman ve mekân şartı olan ki, haktır.

İmânın rükünlerini de şu şekilde ifade etmektedir:

¹⁴⁶ Said Nursî, *Mektûbat*, İstanbul 1977, s.31

¹⁴⁷ Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, (Ter. Dr. Dilaver Selvi, Semerkand Yay. İst. 2009) s. 548-549

- 1- Hiçbir yalanlama ve şüphenin tesir edemeyeceği bir kuvvette Allah'a imân etmek.
- 2- Allah'ın kadîm zâtıyla kâim olan kelâm sıfatına ve inzâl buyurduğu kitaplara imân etmek.
- 3- Meleklerle ve onların Allah'ın mahlukâtı ve kulları olduklarına inanmak.
- 4- Vahyini ve risâletini tebliğ maksadıyla insanlar arasından seçtiği peygamberlere imân etmek.
- 5- Ahirete, ölümden sonra dirilmeye, haşre, hesâba ve cezâ ve mükâfâta imân etmek.
- 6- Acısıyla-tatlısıyla, hayır ve şerriyle kadere iman edip tam bir teslimiyet göstermek.

İmân tasdiktir, islâm inkıyâddır; imân batınî bir ameldir; islâm bedenle yapılan zâhirî amellerdir; imân söz ve fiil değildir, islâm söz ve fiildir; imânın mahalli kalbtir, islâmın mahalli bütün bedendir; imân asıldır, islâm furûdur; imân artmaz ve eksilmez, islâm amellerin yoğunluğuna göre artıp eksilebilir; imân husûsîdir, islâm umûmîdir.¹⁴⁸

Cezûlî'ye göre imânın dayanakları, şartları, hakikati ve mertebeleri vardır.

a-İmânın temel dayanakları, kâinata bakıp Allah'ın kudretini temâşâ etmeyi ve tefekkürü emreden bütün ayetlerdir.

b-Şartları ise, takvâ, cehâlete meydan vermeyecek bir ilim, şirke düşürmeyen bir ihlâs, şüpheye yer bırakmayan yakîn ve insanın zâhir ve bâtınının bir olmasıdır.

c-İmânın hakikati ise muhabbettir. Bütün mahlûkâta ve husûsen mü'minlere derinden muhabbet duymak ve onları her türlü iyilik ve güzellikte kendi nefesine tercih etmektir.

d-Mertebeleri imân, islâm ve ihsandır. İman ve islâmın rükünlerinden yukarıda bahsedilmişti. İhsan ise Allah'ı görüyormuş gibi ona ibadet etmek, her ne kadar biz onu

¹⁴⁸ Cezûlî, *Akâdetü'l-Cezûlî*, (Tahkikli neşir: Cellâb, Hasan, *el-Cezûlî ve Mukarebe tahlîliyye likitâbetihî*, Merâkeş, 1993)

göremesek de onun bizi her an gördüğünü bir an bile hatırdan çıkarmamak demektir. Bu da sabır, şükür, rızâ ve tevekkül ile elde edilir.¹⁴⁹

4.3. Bir Mürşide Tâbî Olmak

Mürşid, irşâd eden, doğru yolu gösteren, kılavuz; gafletten uyandıran tarîkat pîri manalarına gelmektedir. Mürşidin mürîde faydası karşılıklı bir yardımlaşmanın neticesidir.¹⁵⁰ Tasarruf Hak Teâlâ'ya aittir ve mürşid de herkes gibi O'na muhtaçtır.¹⁵¹ “Siz Allah’a yardım ederseniz, O da size yardım eder”¹⁵² ayeti, bu tasarrufun mazhariyetinin, insanların durumlarına göre gerçekleşeceğini beyan eder. Dolayısıyla mürşid, dinin hükümlerini mürid ve talebelerinin kalblerine takrir eden kimsedir. Mürşid, muallimden farklıdır. Zira muallim nakli akla tatbik eder, dersi ile alakalı izahlarda bulunur, bilgisi ölçüsünde tahlillere girişir ve görevi burada biter.

Mürşid ise, ruh ile meşgul olur, mürebbîdir; kendisine intisab eden müridin bütün özelliklerini, kabiliyetlerini göz önünde bulundurarak herkese iktidarına ve istidadına göre yol gösterir. Bu faaliyetinde örnek her zaman olduğu gibi Peygamber Efendimizdir.¹⁵³

Bir hadis-i şerifte şöyle buyrulur: “Muhammed’in nefsinin elinde bulunduran Allah’a yemin olsun; hiç şüphesiz Allah’ın en sevgili kulları; Allah’ı kullarına, kullarını da Allah’a sevdiren, yeryüzünde hayır ve nasihat için dolaşan kimselerdir.”¹⁵⁴ Hz. Peygamber’in zikrettiği bu durum mürşidlik rütbesidir. Çünkü mürşidin en önemli vazifesi Allah’ı kullarına, kulları da Allah’a sevdirmektir.¹⁵⁵

İmam Cezûlî, bir mürşid nezâretinde seyr ü sülûkü zaruret addetmektedir. Kendisi de bunun için yıllarca sefer yapmış ve değişik insanların edep ve ilim öğrenmişti. “Bağdat’ta da olsalar o mürşidlere gitmen gerekir. Çünkü onları ziyaret etmek kalbe nurların dolması ve insanın bir çok sırta muttali olmasının yanısıra ilâhî

¹⁴⁹ Cezûlî, *a.g.e.*, s.3

¹⁵⁰ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 117

¹⁵¹ Muhammed Süresi, 47/38

¹⁵² Muhammed Süresi, 47/7

¹⁵³ Eraydın, *a.g.e.*, s. 118

¹⁵⁴ Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, 1, 367

rahmetin kazanılması için de önemli bir vesîledir”¹⁵⁶ Böyle bir gayret pratik bir terbiye metodudur. Çünkü bu müşşidlerden bazıları peygamberlerin mertebelerine denk mertebelere sahiptirler ve ilhamlarını vasıtasız olarak alırlar.

Cezûlî müşşidleri iki sınıfa ayırır: Seyr ü sülûkünü tamamlayamamış olan “maktu” müşşid ve seyr ü sulûkünü tamamlamış olan “vâsıl” müşşid.

Maktu’ müşşid, mücâhede yolunu katedip müşâhede yoluna ulaşamamış müşşiddir. Onun peşinden giden yolda kalır. “Allah’a ulaşamayan müşşid mücâhede yolunda sülûk eder ama müşâhede ufkuna ulaşamaz. Onun halkı irşadı da mücâhede yoluna dâvetten ibarettir.”¹⁵⁷

Vâsıl müşşid, müşâhede makâmına ulaşmış ve kemâl nurları içinde gaybet yaşayan, kendisini Allah’la beraberlikten hiçbir şeyin alıkoyamadığı müşşiddir. İşte bu, halkın arasına döndüğü zaman nurlar, ilimler ve hikmetlerle döner. Bu kimseye tâbî olan, başka hiç kimsenin öğrenemeyeceği şeyleri öğrenir ve kalbi nurlanır. Ona göre mücâhede mübtedîlerin (yolun başındakilerin), müşâhede ise müntehîlerin (yolculuğunu tamamlamış olanların) makamıdır.¹⁵⁸

Ancak böyle bir makamı elde etmenin belli mertebe ve merhaleleleri vardır. “Ey Âlimler! Eğer ihlâs sahibi iseniz ne mutlu size! Çünkü ihlâssız amel fayda vermez. Ârifler, sâlihlerdir. Sâlih olan ihlâslı olur, ihlâslı olan kurbeti yakalar, kurbete eren hak kapısından içeri girer, hak kapısından içeri giren nüzûl edip istikrar bulur, istikrar bulan temkîne ulaşır, temkîne ulaşan taleb eder, talep eden bulur, bulan müşâhede eder, müşâhede eden dehşete düşer, dehşete düşen kendini kaybeder, kendini kaybeden ölür, ölen fevt eder, fevt eden yaşar, yaşayan lâ yemût olan’la konuşur, O’nunla konuşan ünsiyet bulur. İşte âriflerin özelliği budur.”¹⁵⁹

¹⁵⁵ Şihâbü’ d-dîn Sühreverdî, *Avarifü’l-Meârif*, (Ter. Dr. Dilaver Selvi, Semerkand Yay. Ankara, 1999) s. 102

¹⁵⁶ Fâsî *a.g.e.*, s.21

¹⁵⁷ Fâsî, *a.g.e.*, s.42

¹⁵⁸ Fâsî *a.g.e.*, s. 42

¹⁵⁹ Fâsî, *a.g.e.* s.44

4.4. Tevbe

Tevbe, bütün tarîkatlarda seyrü sulûkün ilk basamağı olarak kabul edilmiştir. İmam Gazâlî, tevbeyi sâlikler yolunun ilk başlangıcı, kurtuluşa ermişlerin ana sermayesi, mürîdlerin ilk adımları, şüpheli şeylere meyledenlerin kendilerini doğrultmalarının ilk anahtarı, Allah'a kurbiyet kazanmak isteyenler için tercih edilmelerinin sebebi ve ilk babamız Hz. Âdem'e ve diğer peygamberlere ittiba etmenin esası olarak tarif eder. Ona göre tevbe etmek bütün mü'minlere vaciptir.¹⁶⁰

Ebû Tâlib Mekkî, takva sahibi muttakilerin bütün güzel hallerinin temeli olan yakın makamlarının asıllarının dokuz tane olduğunu söyler.¹⁶¹ Bunlar sırasıyla tevbe, sabır, şükür, reca, havf, zühd, tevekkül, rıza ve muhabbettir.

Buna göre samimi bir tevbenin farzı, günahı günah kabul etmek, yapılan zulmü itiraf etmek, nefsin hevâî arzularına kızmak, onu kötü amellerdeki ısrarından vazgeçirmek, gücü yettiği kadar gıdasını, rızkını haramdan temizlemektir. Daha önceki günahlara pişman olmak ve o pişmanlığı bir daha yaşatacak şeylere asla geri dönmektir.¹⁶²

Hasan Basrî'ye tevbenin ne olduğu sorulunca şöyle cevap vermiştir: "O, kalp ile pişman olmak, dil ile istiğfar edip Allah'tan affını dilemek, azalarla günahları terk etmek ve günaha bir daha dönmeye gönülden karar vermektir."¹⁶³

Hz. Ali, tevbeyi terk etmeyi manevi körlük olarak görmüş, onu zanna tabi olmak ve zikri unutmakla bir arada ifade etmiş ve şöyle demiştir: "Kimin kalbi körelirse, o Allah'ın zikrini unuttur, zanna tabi olur, tevbe etmeden ve boyun bükmeden mağfirete ermeyi bekler."¹⁶⁴

Cezûlî'ye göre seyr ü sulûke niyet eden mürîdin işe tevbeden başlaması gereklidir. Tevbe mürid için çok önemlidir. Tevbenin şartları arasında işlenen günahı tamamen terk etmek, amel-i sâlih içinde olmak, gühahkârlardan uzak durup hayırlı

¹⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* IV, 156

¹⁶¹ Mekkî, *a.g.e.*, 2,183

¹⁶² Mekkî, *a.g.e.*, 2,185

¹⁶³ Mekkî, *a.g.e.*, 2, 185

¹⁶⁴ Mekkî, *a.g.e.*, 2,185

insanlarla beraber olmak, Allah dostlarını sevip düşmanlarına düşman olmak, namazı vaktinde kılmak, zikre devam etmek ve riyâdan uzak yaşamak vardır.

“Tevbe eden, zahirî ve batınî ilimlere vakıf bir şeyhe tâbî olmalıdır. Tevbe ettiği günahını kesinlikle terk etmeli ve gücünün yettiğince hayırlı amellere yönelmelidir. Fâsık ve fâcirlerle beraber olmamalı, amel-i salih sahibi insanların maiyyetinde bulunmalıdır. Nebîler Serveri’nin (s.a.v.) sünnetine tabi olmalı ve Allah’ı çok zikretmelidir. Allah dostlarına dost, düşmanlarına da düşman olmalıdır. İman ehlinde hiç kimseye buğz etmemelidir. Namazı vaktinde kılmalı ve amellerini riyâ, kibir ve ucubla (kendini beğenme) kıymetsizleştirmemelidir. Konuşması hikmet, susması tefekkür, nazarı da ibret olmalıdır.

Allah, enbiyâ ve evliyâ onun huzur kaynakları, nefsi ve ondan sadır olanlar da onun hüznün vesileleri olmalıdır. Laf taşımamalı, dedikodu ve iftiradan uzak durmalıdır. Dünya malına meyletmemelidir. Hayır ehlini sevmeli ve onlara dost olmalı; şer ehline ise buğz etmeli ve onlardan uzak durmalıdır. Fakir ve miskinlere yakınlık gösterip onlar gibi yaşamalıdır.

Kendisini Allah’a yaklaştıracak bütün ilimleri öğrenmelidir. İlimlerin en faydalısı Allah’ı zâtı ve sıfatlarıyla tanımaktır. Daha sonra Allah’ın emir ve icraatlarındaki hikmetleri bilmektir. Ondandır ruhların afetlerine, sırların afetlerine ve nazarın afetlerine vâkıf olmaktır. Daha sonra oturma âdâbı, konuşma âdâbı, dinleme âdâbı, murâkabe âdâbı, müşâhede âdâbı ve ilham âdâbı gelir. Havl ve kuvvet ancak Allah’tandır. Kalbinde şu üç marazı taşıdığı halde tevbe iddia eden zındıktır: İlmiyle övünmek, kötü ahlak sahibi olmak ve mahlukâta karşı sû-i zan içinde bulunmak.”¹⁶⁵

Tarîkatın küçük, fakat sembolik değeri yüksek olan bir uygulaması da tarîkata yeni giren kimselerin tevbe ettiklerini göstermek için saçlarını tamamen tıraş etmeleridir. Bu uygulamayı, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) mü’minleri kâfirlere ayıran sünnet olmak ve boy abdesti almak emrine ve yeni müslüman olmuş bir sahâbî efendimizin, saçlarını tıraş etmesine de “ahsente!” “iyi yaptın” şeklinde müsbet tepki vermesine dayandırılırlar.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Fâsî, *a.g.e.* s. 41

¹⁶⁶ Fâsî, *a.g.e.* s. 22

Cezûlî, Şu dokuz Şeyi tevbenin alâmetlerinden sayar: Gûnahtan dolayı hûsran içinde olmak, piŐmanlık duymak, derin bir af beklentisi içinde olmak, ibadetlerde huşûu yakalamak, tevâzû sahibi olmak, kendini sürekli ayıplamak, zikre devam etmek, kazâyâ rızâ göstermek ve Cenab-ı Hak' a karşı hûsn-i zan içinde bulunmak.

Şu yedi husus ise tevbeyi bozduğu gibi müridin mertebe katedip hedefe ulaşmasına mânî olur: Kin, hased, kendini beğenme (ucub), riyâ, kibir, övölmekten hoşlanmak ve riyâset peşinde koŐmak.¹⁶⁷

Bu makamları elde etmek ve Şüphe, vesvese gibi olumsuzluklardan uzak kalabilmek için vâsıl bir mürşide tâbî olmak Şarttır. Her Şeyiyle bir edepler manzumesi olan tasavvufî hayat, mürid ile mürşid arasındaki münasebetleri de belli bir edep çerçevesi içine oturtmuŐtur.

4.5. Mürîdin Âdâbı

Mürîd, sözlükte dileyen ve irade eden mânâlarına gelir. Sûfilere göre ise, el tutan, birine intisap eden, manevî hayatı adına bir kâmil insanın rehberliğine giren; Őahsî istek ve dileklerinden vazgeçerek dinin emirleri çerçevesinde bir mürşid-i kâmil ve üstada teslim olup inkıyad eden Hak yolcusuna denir.¹⁶⁸

Mürîd için, mürşidin yanında bir süt emme dönemi, bir de süttten kesilme zamanı vardır. Süt emme dönemi, mürşidin sohbetine ve terbiyesine devam etme dönemidir. Bunun ne kadar süreceğine mürşid karar verir. Mürşidinin izni olmaksızın müridinin sohbetten ve manevi terbiyeden ayrılması doğru değildir.¹⁶⁹

Mürid ve mürşid münasebetleri tasavvufun en önemli konularındandır. Müridlerin mürŐidlerine karşı koruyacakları edep, sûfilere göre edeblerin en önemlilerindedir. Onlar bu konuda Hz. Peygamber'e ve ashabına uymaktadırlar. Bu konuda Cenab-ı Hak Şöyle buyurmuştur: "Ey iman edenler! Allah Resûlü'nün önüne geçmeyin; haddi aŐmayın. Allah'tan korkun. Şüphesiz O, her Şeyi işiten ve bilendir."

¹⁶⁷ Fâsî, *a.g.e.*, s. 40

¹⁶⁸ Sühreverdî, *a.g.e.*, s. 113

¹⁶⁹ Sühreverdî, *a.g.e.*, s. 123

(Hucurât, 49/1) Burada “Peygamberin önüne geçmeyin” emriyle sözünüzde, işinizde, davranışlarınızda ve yürüyüşünüzde onun önüne geçmeyin denmiştir.¹⁷⁰

Mürîd de mürşidinin meclisinde bu edebe dikkat etmelidir. Mürîd için uygun olan, mürşidinin meclisinde sürekli sükût halinde bulunması ve güzel bulduğu her kelamı huzurunda söylemeye kalkışmamasıdır. Ancak mürşidinden izin ister veya o kendinden izin verirse o zaman konuşabilir.

Mürşidin huzurundaki mürîd, bir deniz kenarına oturarak oradan kendisine sevk edilecek rızkı bekleyen kimseye benzer. Mürîdin can kulağı ile mürşidini dinlemeye ve onun bereketli sözlerinden manevi rızkını almaya yönelmesi onun iradesini kuvvetlendirir ve istediğini elde ettirir. Bu edep onun Allah’tan gelecek fazlını artırır. Kendi sözünü ve görüşünü ortaya koyma çabası ise onu manevi şeyleri talep etmekten ve daha fazlasına nail olmaktan alıkoyup kendini isbata yöneliktir ki bu, mürîd için bir cinayettir.¹⁷¹

Cezûlî, mürîdin şeyhine, arkadaşlarına ve diğer insanlara muamelelerinde riayet etmesi gereken bir kısım edep kaideleri tesbit etmiştir.

4.5.1. Şeyhine Karşı Edebi

Bütün tasavvuf ekolleri şeyhe karşı derin bir hürmetin ve emirlerine uyup hizmetinde bulunmanın gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Bütün tasavvuf erbâbı şeyhte fânî olmayı seyr ü sulûklerinde önemli rükünlerinden biri olarak görmüşlerdir.

Cezûlî de mürîdin şeyhine olan edebine çok ehemmiyet vermiş, şeyhe hürmetin nebîye (s.a.v.) hürmet olduğunu ifade etmiştir. “ Şeyhinden edep öğrenen, Rabbinden edep öğrenmiştir. Mürîdlerin şeyhe bağlılıkları, ashâbın Hz. Peygamber’e (s.a.v.) bağlılığı gibidir.”¹⁷² ifadesi Cezûlî’ye aittir. Cezûlî’ye göre mürîdin şeyhine karşı edebi yirmidir:

a- Beş tanesi şeyhle aynı mecliste otururken gözetilecek âdâptır ki, sükûnet, vekâr, heybet, hayâ ve korku olarak tesbit edilmiştir.

¹⁷⁰ Sühreverdî, *a.g.e.*, s. 521

¹⁷¹ Sühreverdî, *a.g.e.*, s. 522

¹⁷² Fâsî, *a.g.e.*, s. 41

- b- Beş tanesi şeyhten ayrı ve uzak kalındığında takınılacak tavırla ilgilidir ki, sürekli onun murakabesi altında olduğunu düşünmek, her zaman ona ihtiyaç hissetmek, inâyetine sarılmak, her yerde şeyhinin faziletlerinden bahsetmek ve kalbinde onu tazimle anmaktır.
- c- Beş tanesi şeyhi anarken riayet edilmesi gereken âdâptır ki, ona nazar etmek, ondan medet ummak, bereketini düşünmek ve aranızdaki kuvvetli bağı akıldan çıkarmamaktır.
- d- Beş tanesi de şeyhe duyulan muhabbetle alâkalıdır ki, sevginin sürekli olması, arzunun devamlılığı, heyecanı yitirmemek, onun himayesi altında olduğunu düşünmek ve ona iştiyaktan bir an bile geri durmamaktır.

Bu âdâba riayet eden mürîd, hakîkî terbiyeye nâil olur ve kalbinde ihlâs, istikâmet, sabır, doğruluk ve muhabbet gibi güzellikleri her daim yaşar.¹⁷³

4.5.2. İnsanlarla Beraberken Gözetilecek Âdâb

Cezûlî'nin müridlerine en önemli nasihatlerinden biri de oturup kalkacakları ve arkadaşlık edecekleri insanlarla ilgili olmuştur. Çünkü kurtuluşa erenler hayatlarını hep kurtuluşa erenlerle geçirmişlerdir. Helâk olanların arkadaşları da hep helâk olanlar olmuştur. Çünkü meclisler tasavvufta mertebelerin katedilmesinde çok önemli fonksiyonlar edâ etmektedir. Hayırlı insanların meclislerinde bulunmak insanı kurtuluşa götürür. Bundan dolayı Cezûlî, müridlerine şeyhlerinden uzak kaldıkları fetret dönemlerinde avamla birlikte olmamalarını, aksi halde kalp huzurlarını ve simalarındaki heybeti kaybedeceklerini ihtar etmiştir. Havâssın meclislerinde bulunmaya gayret etmek müridin en temel vazifesi olmalıdır.

“Kurtuluşa ermek isteyen, ancak kurtuluşa erenlere dostlukla buna ulaşabilir. Helâk olanlarla oturan da er-geç helâk olur.”

“Demiri döverek yâkut elde etmeye çalışıyorlar. Allah dostlarının makamlarını câhillere gibi amel ederek elde etmeye çalışıyorlar. Fâcirlerin amelleriyle ebrârin makamına ulaşmaya çalışıyorlar.”

¹⁷³ Fâsî, *a.g.e.*, s. 45

“ Avamla beraber yaşamak, kalbin nurunu söndürür, insanın heybetini götürür. Avamın arasında ölen, kıyamet günü, yüzü tutulmuş ay gibi sönük olarak gelir. Akli olan havâsla beraber olsun. Çünkü havâsla beraberlikte üç fayda vardır: İlim kazanma, kalbi temizleme ve gönül huzuruna erme.”¹⁷⁴

Bir başka yerde de Cezûlî, insanın içine düştüğü her türlü şüphe ve vesvesenin de kaynağında hevâ ehline dost olmanın bulunduğunu söyler.

Müridlerinden biri İmam Cezûlî’ye sordu: “ Efendim, vesveseler bize hangi yollarla gelir?” O da şöyle cevap verdi: “ Vesvese şeytandan gelir, şeytan cehâlet yönünden gelir, cehalet öğrenme azlığından gelir, öğrenme azlığı kibirden kaynaklanır, kibrin kaynağı da ucub (kendini beğenme)’tur, ucub liderlik arzusunun neticesidir, liderlik arzusu kaynağını tamâ’dan alır, tamâ’ hırstan kaynaklanmaktadır, hırs dünya sevgisinden gelir, dünya sevgisi tûl-i emelden gelir, tûl-i emel gafletten kaynaklanır, gafletin sebebi kalbin karanlık olmasıdır, kalb karanlığı zikrin azlığındandır, zikrin azlığı tefekkürsüzlüktendir, tefekkürsüzlük Allah’ı çok unutmaktan gelir, Allah’ı unutmak hevâ ehline dostluğun neticesidir, hevâ ehline dost olmak ahmaklıktandır, ahmaklık aklın azlığına delâlet eder. Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor: *‘Onların kalbleri vardır idrak etmezler, gözleri vardır görmezler, kulakları vardır işitmezler. Onlar hayvanlar gibidirler, hayır daha da aşağıdırlar’ (A’raf/ 179)*”¹⁷⁵

4.6. Sıdk (doğruluk)

Sıdk, lügatte doğruluk, gerçeklik, kalb temizliği manalarına gelir.¹⁷⁶ Sıdk tasavvufta da kulun Hakk’a ulaşmasını temin eden gerekli sıfatlardan biri olarak kabul edilmiştir.¹⁷⁷

Kur’an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde sıdk üzerinde çokça durulmuş ve inanlara sıdk üzere yaşamaları emredilmiştir. “Ey iman edenler! Allah’ın emirlerine karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun.” (Tevbe, 9/121) ayeti örnek olarak

¹⁷⁴ Fâsî, a.g.e. s.45

¹⁷⁵ Fâsî, a.g.e. s.45

¹⁷⁶ İbnü’l-Fazl, *Lisânü’l-arab*, X,233

¹⁷⁷ Eraydın, a.g.e., s. 160

verilebilir. Peygamber Efendimiz de bir hadislerinde, “Doğruluk, insanı iyiliğe, iyilik de cennete ulaştırır. Yalan, insanı kötülüğe, kötülük de cehenneme götürür. Bir insan hayatını sıdk üzere sürdürürse Allah katında sadıklar zümresine yazılır. Yok eğer hayatını hep yalan üzere kurarsa Allah katında yalancılar zümresine yazılır.”¹⁷⁸ Buyurarak sıdk Allah katında verilen değeri ifade etmiştir.

Doğruluk (sıddîk olma) peygamberlikten sonra gelen makamdır. Kur’an-ı Kerim’de bu husus şu ayet-i kerimeyle belirtilmiştir: “Allah’a ve Paygambere itaat eden, Allah’ın nimetlerine nail olanlar, nebîler, sıddîkler, şehidler ve iyilerle beraber olur. Bunlar ne güzel arkadaştır!” (Nisa, 4/69)

Kuşeyrî Risalesinde sıdk ile alakalı olarak yer alan şu değerlendirme de dikkat çekicidir: “Kim Allah Teâlâ ile beraber olmak istiyorsa sıdk yapışsın; zira O, doğrularla beraberdir.”¹⁷⁹

İmam Gazzalî doğruluğu altı esasta toplamıştır. Onlar da sırasıyla sözde, niyet ve iradede, azimde, vefada, amelde ve dinin bütün makamlarını tahakkukta doğru olmaktır. Kim bu sıfatları üzerinde taşırsa o sadıktır. Müridin maksadına ulaşması ve gayretinden bir sonuç elde etmesi her halinde sıdk içinde bulunması ve amellerinde ihlâslı olmasıyla mümkündür. Bu iki haslet tevbe ve istikâmetten sonra gelir ki sâliki müşâhede ve murâkabe ufuklarına taşıyanlar da bunlardır.¹⁸⁰

Cezûlî de sıdkı, elde edeni her türlü feyiz ve nûra kavuşturan, kaybedeni ise her türlü gaflet ve hüsrâna sürükleyen bir haslet olarak tanımlar. “Allah’a tam bir sadâkat ve emirlerine riâyet içinde olmalısın. Çünkü Allah’a sadâkat içinde olmak kalbi nurlandırır. Ma’rifet ehli olmanın yolu da buradan geçer. Allah’tan gayrısına yönelmek talihsizliktir. O’nun (c.c.) haklarını zâyî etmek nankörlük, zikrinden gâfil olmak da hüsrandır.”

“Ey Âlimler! Eğer sıdk ve ihlâs sahibi iseniz ne mutlu size! Çünkü ihlâssız amel fayda vermez. Ârifler, sâlihlerdir. Sâlih olan ihlâslı olur, ihlâslı olan kurbeti yakalar, kurbete eren hak kapısından içeri girer, hak kapısından içeri giren nüzûl edip

¹⁷⁸ Buharî, *Edeb*, 69; Müslim, *Birr*, 105; Ebu Davûd, *Edeb*, 80

¹⁷⁹ Kuşeyrî, *er- Risale*, s. 97

¹⁸⁰ Gazzalî, *İhyau Ulûmi’ d-Dîn*, 4,334

istikrar bulur, istikrar bulan temkîne ulaşır, temkîne ulaşan taleb eder, talep eden bulur, bulan müşâhede eder, müşâhede eden dehşete düşer, dehşete düşen kendini kaybeder, kendini kaybeden ölür, ölen fevt eder, fevt eden yaşar, yaşayan lâ yemût olan'la konuşur, O'nunla konuşan ünsiyet bulur. İşte âriflerin özelliği budur.”¹⁸¹

4.7. Sâdık Mürîdin Özellikleri

Sâdık bir mürîdin mürşidinin huzurunda iken müşkilini illa diliyle anlatmasına hacet yoktur; kalbiyle ona yönelmesi kâfidir. Müşidi ona istediği şeyin cevabını açıklar. Çünkü mürşid, konuşmasının Hakk'ın izniyle olmasını ister. Bunun için o, sadık müridlerinin arasında otururken kalbini Cenab-ı Hakk'a açar ve onlar adına ilahi bereket ve rahmetin inmesini bekler. Mürşid, müridin neye kulak verip neye hazır olduğunu firasetiyle bilir.

Sâdık müridin mürşidine karşı takınacağı en güzel edeblerden biri de kendisine ait güzel işlerde, mürşidi kendisine bir açıklama yapıncaya kadar sükûtu tercih edip söz ve fiille ileri atılmamasıdır.

Sâdık müridin, mürşidinin makamından daha yüksek bir makama çıkmayı düşünmemesi gerekir. Tam tersine, bütün yüce makamların mürşidine ait olmasını arzulamalı, en güzel lütufların ve ilahi ihsanların ona verilmesini candan temenni etmelidir. Bu ise müridler arasında çok az bulunan yüksek bir haldir.¹⁸²

Cezûlî, sâdık mürîdin özelliklerini anlatırken, köpekten örnek verir ve onda sâdık bir mürîdde olması gereken on tane haslet bulunduğunu söyler:

- 1- Geceleri çok az uyur ki, bu Allah'ı sevenlerin özelliğidir.
- 2- Sıcak veya soğuktan hiç şikâyet etmezler ki bu, sabredenlerin özelliğidir.
- 3- Öldüğü zaman geride kalanlara miras olarak bırakacak hiçbir malı yoktur ki bu, zâhidlerin özelliğidir.
- 4- Uzun süre kin tutup kızgınlığını sürdürmez ki bu, mü'minlerin alâmetidir.
- 5- Yiyeceklerini uzun süre saklayıp biriktirmez ki bu, yakîn sahiplerinin özelliğidir.
- 6- Kendisine verilen şeyi yer ve bununla yetinir ki bu, kanaat sahiplerinin özelliğidir.

¹⁸¹ Fâsî, *a.g.e.* s.44

¹⁸² Sühreverdî, *a.g.e.*, s. 523

- 7- Sürekli bir yeri yoktur ki bu, seyahat eden kulların özelliğidir.
- 8- Uygun bulduğu yerde uyur, husûsî yer aramaz ki bu, rızâ makâmına ermiş insanların özelliğidir.
- 9- Sâhibini tanıdıktan sonra ona zulmedip aç bıraksa bile sâhibine ihânet etmez ki bu, âriflerin özelliğidir.
- 10- Her zaman açlık çeker ki bu, sâlih kulların bir husûsiyetidir.¹⁸³

Bu özellikler *'dünyada zühd, her türlü zor şarta sabır ve tahammül etmek ve O'ndan (c.c.) gelen -ister kahır, ister lütuf- her şeye rızâ göstermek'* temel prensipleri etrafında örgülenmiş görünüyor. Bunları elde edenin de nefisle mücâdelesinde çok önemli mesâfeler alacağından şüphe yoktur.

4.8. Zikir

Zikir, nisyânın zıttıdır. Tasavvufun en önemli özelliklerinden olan zikir, kulu gafletten koruyan manevi bir zırhtır. Kişi ancak zikir sayesinde huzur bulur. Zikre devam eden kimselerin kalbinde dünyaya karşı duyulan rağbet zayıflar ve yerini Allah sevgisine terk eder. Sûfî Rabbi'ni her an zikrederse (hatırlarsa) gönlünde bir ferahlık, kalbinde bir itmi'nan hüküm sürer.¹⁸⁴

Zikir, hem lisân, hem kalb, hem beden, hem de vicdanın bütün rükünleriyle yerine getirilen bir kulluk borcudur. Hangi şekliyle olursa olsun “zikrullah” yolu Hakk'a ulaşma yollarının en kuvvetlisi ve en emniyetlisidir. Zikir olmadan Hakk'a vuslat zordur.

Cezûlî bu mânâları şu sözleriyle ifâde eder: “Kalp bir bahçedir. Allah'ı zikir, bu bahçenin ağaçları, esmâ-i hüsnânın mânalarını tefekkür de bu ağaçların suyudur. Allah'ı Celâl, Cemâl ve Kemâl sıfatlarıyla müşâhede etmek de bu ağaçların meyvelerdir.”¹⁸⁵ Öyleyse zikrullahın meyvesi ma'rifet ve müşâhede ufuklarına ulaşmaktır ki bu da elde edilebilecek en yüksek makamdır.

Cezûlî'ye göre zikrin üç âdâbı vardır:

¹⁸³ Fâsî, *a.g.e.*, s.46

¹⁸⁴ Eraydın, *a.g.e.*, s. 127

¹⁸⁵ Fâsî, *a.g.e.*, s.39

- a- Zikredilene (Allah'ı) tanımak. Bunun sonucu olarak da zikir esnasında tam bir tedbir ve temkîn içinde olup dil ile beraber kalbi de söyletmek.
- b- Zikirde heyecân duymak. Bu da cezbe ve incizâb hallerine giriftâr olmak sonucunu doğurur.
- c- Gayb âlemini tefekkür etmek. Bu da fenâyâ ait şeylerin kalbe ve hatıra gelmesini önler.

Cezûlî, tarîkatında temel virdler olarak, kelime-i tevhîd, istiğfâr ve Peygamber Efendimiz'e (s.a.v.) salâvât-ı şerîfeleri kabul etmiştir. Allah'a yakınlığın (kurbet) ancak kelime-i tevhid zikrine devamla elde edilebileceğini belirtir. “ Ey hâlden hâle giren ve hikmeti arayan adam! Sana *'Lâ ilâhe illallâh'* zikrine devam etmek düşer. O zaman ibâdetin lezzetine varırsın. Rabbini müşâhede zevkini tadar ve yakîn ehlinden olursun. *'Lâ ilâhe illallâh'* demekle mevcudâtın bütün sırlarına muttâlî olursun. Bütün vücûddan fânî olur ve sıfatların O'nun sıfatlarında kaybolur. Zâtın, zâtıyla hallenir ve mâsivâdan fânî olursun. Kendi varlığıyla alâkalı hayrete düşer ve `nereden geliyor, nereye gidiyorum' dersin. *'Lâ ilâhe'* deyince mevcudâta fenâ gözüyle bakarsın. *'Illallâh'* deyince Allah'a bakâ gözüyle bakarsın. Lisânın kalbinle müsâvî olur. Cisim fenâ içindir, kalb bakâ içindir; kalb fenâ içindir, sır bakâ içindir; sır fenâ içindir, Rab bakâ içindir. Allah tecelliyâtıyla bütün eşyâyı ihâta etmiştir. Âriflerin kalplerini nuruyla aydınlatır ve onlara ünsiyet eder. O halde ey mürîd, sana düşen ona kurbet yollarını aramaktır, o zaman ebediyen canlı olursun.”

“Her zikrin bir fikri vardır; her fikrin bir nûru vardır; her nûrun bir sırrı vardır; her sırrın bir ibadeti vardır; her ibadetin bir huzuru vardır; her huzurun bir şuhûdu vardır; her şuhûdun bir heybeti vardır; her heybetin bir ta'zîmi vardır; her ta'zîmin bir tenzîhi vardır; her tenzîhin bir tahmîdi vardır; her tahmîdin bir kurbeti vardır; her kurbet beraberinde hadîsi getirir; her hadîste bir idrâk vardır; her idrâkte târifsiz lezzet vardır; bu târifsiz lezzet, beraberinde Allah arzusu ve iştiyâkını getirir. Bu makamlarda sülûk etmeyen, kendi seviyesindeki insanlarla otursun.”¹⁸⁶

¹⁸⁶ Fâsî, a.g.e. s.43

Cezûlî, zikri ve kulun bu zikirlerle elde edeceği makamları da derecelendirmiştir. Zikre lisânla başlanır, kalbin de hareket ettirilmesiyle tüm âzâlarla zikre geçilir. Burada isim ve sıfatlarda fânî olma ve her şeyiyle tam teslim olma durumu söz konusudur. Buradan kalb ile zikre geçilir. Burada artık keyfiyetini çok az kimsenin bildiği zât-ı ulûhiyette bir istiğrak hâli söz konusu olur. İşte müşâhede de bu demektir.

Bu ilk mertebede gafletle beraber bir zikir söz konusuydu. İkinci mertebede ise gafletten uyanma (yakaza) hâli vardır. Daha sonra ise zikir “huzûr”da devam etmektedir. Burada artık sâlik gaybet hâlinedir ki mezkûr (Allah)dan başka her şeye kapanmıştır. Zâkir mezkûr, tâlib matlûb, vâsıl mevsûldür artık. Bu da “*Kulum bana nâfilelerle yaklaştığı zaman ben onu severim. Sevdiğimde de onun gören gözü, işiten kulağı, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum*”¹⁸⁷ kudsî hadîsinin ifâde ettiği hakikate ulaşmak demektir.¹⁸⁸

4.9. Makamlar

Tasavvuf ıstılahında makam, kulun tekrar ede ede kazandığı ve vasıf haline getirdiği âdâb ve ahlâktır. Bu edep; bir çeşit tasarrufla, bir nevi arayış ve işleyişle sıkıntılara göğüs gererek elde edilir. Şu halde bir kimsenin makâmı içinde bulunduğu ve çalışarak ulaştığı yerdir.¹⁸⁹

Cezûlî'nin, eserlerinde makâmlara çok geniş yer ayırmadığını görüyoruz. Ancak mevcut eserlerinden yola çıkarak bazı makâmlarla ilgili görüşlerine temas etmek istiyoruz:

4.9.1. Tevbe

Allah teâlâ: “*Ey imân edenler, hepiniz toptan Allah’a tevbe ediniz, umulur ki, felâh bulursunuz.*” (Nur, 24/31), buyurmuştur.

Hız Enes Resûlullah’tan (s.a.v.) şu hadîsi rivâyet etmiştir: “Günahtan tam dönen o günahı hiç işlememiş gibidir. Allah bir kulu sevdiği zaman artık günah ona zarar

¹⁸⁷ Buhârî, *Rikâk*, 39

¹⁸⁸ Fâsî, *a.g.e.*, s. 44

¹⁸⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s.91

vermez (çünkü ona tevbeysi nasib eder).” Bundan sonra Resûlullah (s.a.v.) : “Şüphesiz ki, Allah tevbe edenleri sever, tertemiz olanları sever.” (Bakara, 2/222) meâlindeki âyeti okudu. Yâ Resûlallah, tevbenin alâmeti nedir? Diye sorulunca: “Gönülden pişmanlıktır” (nedâmet) buyurdu.¹⁹⁰

Cezûlî’ye göre de sâlik, işe tevbeden başlamalı, işlediği bütün kötülükleri terk etmeli ve hayırlı amellere yönelmelidir. Hayırlı insanlarla arkadaşlık etmeli ve zikrullâhı hiç aksatmamalıdır.¹⁹¹

4.9.2. Zühd

Kelime olarak zühd, soğuk ve ilgisiz davranmak, rağbet etmemek ve yüzçevirmek anlamlarına gelir. Tasavvufta ise dünyâdan ve ahiretten yüzçevirerek Allah’a yönelmeye denir.¹⁹²

Tasavvuf ehline zühd; dünyada ahret yolcularının şerefli makamlarından bir makam olarak kabul edilmiştir. Zühd, herhangi bir şeyden vazgeçip onun yerine daha iyi ve daha güzeline dönmek demektir. Bununla beraber vazgeçilen şeyin nefsin arzuladığı bir şey olması şarttır.¹⁹³ Bu tarife göre zühd, dünya nîmetlerine alâkasız kalıp, adetâ bir perhiz hayatı yaşamak, dünyanın nefse bakan yönlerine karşı da kapalı durup yönünü ukbaya çevirmek olarak anlaşılabilir.

Bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Âlimler dünya malının peşine düşmedikleri müddetçe peygamberlerin emin varisleridir. Dünyaya daldıkları zaman dininiz hakkında onlardan sakının.”¹⁹⁴ Görüldüğü gibi zühd, dünyayı tamamen terk etmek değil, onu ahirete tercih edecek derecede arkasından koşturmadır. Bu manayı teyid edecek bir başka hadis-i şerifte de şöyle bir ikaz vardır: “İnsanlar, dünya ticaretini dinlerine tercih etmedikleri müddetçe, Lâ ilâhe illallah zikri onları ilahi gazaptan korur.

¹⁹⁰ İbn Mâce, *Zühd*, s.30

¹⁹¹ Fâsî, *a.g.e.*, s.42

¹⁹² Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 544.

¹⁹³ Gazzâlî, *a.g.e.*, 4,308

¹⁹⁴ İbnu Abdilberr, *Bevâni'l-ilm*, I, 185; Suyûtî, *Câmiü's-sağîr*, No:5701

Dünyayı tercih ederek Lâ ilâhe illallah söylediklerinde ise Allah: ‘Siz yalan söylüyorsunuz, bu konuda sadık değilsiniz’ buyurur.”¹⁹⁵

Süfyân-ı Sevrî gibi büyükler, zühdü; âdî şeyler yiyip, basit elbiseler giymekten daha ziyade, Hak rızâsına göre programlanmış ve tûl-i emellere kapalı kalabilmiş bir kalbin ameli olarak görmüşlerdir.¹⁹⁶

Cezûlî’nin zühdle alakalı görüşü de bu paraleldedir. O, dünya ve dünyaya ait ne varsa kalpten temizlenmedikçe hakîkî tevbeyle nâil olunamayacağını söyler. Dünyâ ve ona ait şeyler ise kalpten ancak zühd ile uzaklaştırılır. Hakîkî zühdün kalbe hâkim olması ise tam bir sıdk ile mümkündür. Hakîkî zühd, insanın elinde dünyâ malı ve güzellikleri varken kazanılır. Elinde hiçbir şeyi olmayanın zühdü anlaşılabilir. Cezûlî’nin bu düşüncesinde Şâzilî’nin tesiri büyük olsa gerektir. Ebu’l-Hasan Şâzilî güzel ve temiz giyinir, genel olarak da yumuşak elbiseleri tercih ederdi. Bir gün Şâzilî, üzerinde güzel kıyâfetler olduğu halde halkın karşısına geçer ve zühdden bahseder. Sözü bitirince orada bulunan sert ve hırpânî elbise giymiş birisi Şâzilî’nin elbisesinde tutarak:

“Allah’a böyle ibadet edilmez ve Allah dostu böyle giyinmez.” der. Bunun üzerine Şâzilî de onun elbisesini tutarak:

“Asıl senin üzerindeki gibi bir elbise ile Allah’a ibâdet edilmez. Çünkü benim elbisem, insanlara, “Ben sizden zengin ve müstağnîyim. Sizden bir şey istemiyorum.” derken; senin elbisen, “Ey insanlar, ben fakirim ve size muhtâcım; bana sadaka verin.” diyor.” cevabını verir.¹⁹⁷

Eğer kulun kalbi ma’rifetle doluysa, Allah’a tam bir tevekkül ve teslîmiyet içindeyse dünya malına ancak onu Allah yolunda sarf etmek istediği zaman yönelebilir.

Cezûlî’ye göre mürîdin yiyeceği, elbisesi ve evi ihtiyâcıyla sınırlı olmalı ve israf sınırına ulaşmamalıdır. Çünkü yemede, giymede ve meskende israfın sözkonusu

¹⁹⁵ Beyhakî, *Şuabu’l-îman*, No:10497

¹⁹⁶ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s.115

¹⁹⁷ İskenderî, *Letâif*, 161

olduğu yerde kalbin, şifâsını bulması mümkün değildir. Kalbin huzûru, gönlün şifâsı ve vicdânın devâsı açlıktadır.¹⁹⁸

4.9.3. Mücâhede

Yüce Allah, “Bizim için mücâhede edenleri doğru yola iletiriz, şüphe yok ki Allah ihsan sâhipleriyle beraberdir.” (Ankebût, 29/69) buyurmuştur.

Macâhede, lügatta: Cihad, cenk ve harp etmek, çekişmek, kavga etmek, cehd ve gayret sarf ederek çalışmak, riyâzet, temrîn, perhizkârlık ve imsâk demektir.¹⁹⁹

Sûfiyye ıstılâhında ise ‘irâdenin hakkını vermek, nefis ile savaşmak, onu yenebilme yollarını araştırmak, bedenın arzularıyla dînin emirleri çakıştığında tercihlerini her zaman din istikâmetinde kullanmak; yemede, içmede, uyumada ve konuşmada zarûrî olanla yetinip ibâdet ü taât peşinde koşmak²⁰⁰ şeklinde târif edilmiştir.

Tasavvuf ehli “Küçük cihâddan büyük cihâda döndünüz.”²⁰¹ ve “Gerçek mücâhid, Allah rızâsı yolunda kendi nefsiyle mücâhede eden kimsedir.”²⁰² Gibi hâdislerden yola çıkarak mücâhede kavramını hep nefisle mücâdele çerçevesinde ele almışlardır.

İnsan, kendini hesaba çekip günahkâr olduğunu anladığında kusurlu olduğu noktaları tesbit etmeli ve noksanlarını gidermek için nefisini zorlamalıdır. Nitekim Hz. Ömer bir ikinci namazına yetişemediği için yüzbin dirhem kıymetindeki arazisini tasadduk etmiştir.²⁰³ İnsanın nefisine karşı savaşı olarak da değerlendirebileceğimiz mücâhedede en müessir ilaç, ibadette cehd ü gayret gösteren Salih bir kimseye arkadaş olmak, sözlerini dinleyip ona uymaktır.²⁰⁴

¹⁹⁸ Cezûlî, *Kitâbü’z-zühd*, (Tahkikli neşir: Cellâb, Hasan, *el-Cezûlî ve Mukarebe tahliliyye likitâbetihî*, Merâkeş, 1993)

¹⁹⁹ İbnü’l-Fazl, *Lisânü’l-arab*, III,133

²⁰⁰ Kuşeyrî, a.g.e., s. 97

²⁰¹ el-Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, Beyrut 1988, I,424

²⁰² Tirmîzî, *Fedâilü’l-cihâd*, 2; Müsned, 6,20

²⁰³ Gazzâlî, a.g.e., IV,734

²⁰⁴ Gazzâlî, a.g.e., IV,735

Cezûlî de mücâhedeyi, insan tabiatındaki bütün kötülükleri imhâ etme gayreti olarak tarif eder. Çünkü nefis ve hevâyâ muhâlefet ancak mücâhede ile mümkün olur. Mücâhede, rahatı ve şehevânî arzuları terk etmek, sünnete tam bir sadâkatle bağlanmak ve kulluk adına kaçırılan fırsatlara ağlamak demektir ki, bunu başaran kul kötü sıfatlardan arınır ve rûhu güzellik adına renkten renge girer. Bu makam mübtedîlerin (yolun başındakilerin) makâmıdır.²⁰⁵

4.9.4. Murâkabe

Yüce Allah, “Allah her şey üzerinde rakîb ve gözetleyicidir.” (Ahzâb, 33/52) buyurmaktadır.

Murâkabe, lügatte: Korku, denetlemek, gözetlemek, kontrol etmek, devamlı olarak gâyeyi düşünmek mânalarına gelir.²⁰⁶

İstılahta ise, Allah’tan gayri herşeyden alâkayı keserek kalben Cenâb-ı Hakk’a yönelmek, Allah’ın ilmiyle her yanı kuşatmış olduğu düşüncesiyle nefsi kötülüklerle karşı gemleyip hayâtı O’nun emirleri ışığında yaşamak mânasına gelir. Murâkabede hem Hakk’ın murâdını tâkib etme, hem de Hakk tarafından sürekli tâkib edilme düşüncesi vardır. Bu düşünceden gâfil olan, daha başlangıçta vuslat imkânından uzak kalmış olur.²⁰⁷

Onun için murâkabe yapan bir kul, uyanık iken en küçük zaman dilimini bile muhasebe eder ve o vakit içinde Allah’ın farz kıldığı bir emir ve yasak var mıdır diye bakar. Ne isteniyorsa hemen yerine getirir. Bunlar yoksa o zaman vaktini bir takım faziletli ve hayırlı işler yaparak değerlendirir. Bunlara en faziletli olanlarından başlar. Bu kul, daha iyiyi yakalamak için sürekli kendini hesaba çekmeli, o gününü bir önceki günden, içinde bulunduğu zamanı, geçen zamandan, ahiretini de dünyadan daha iyi hale getirmeye gayret etmelidir.²⁰⁸

²⁰⁵ Cezûlî, *Ecvibe fî ‘ddünyâ ve ‘ed-dîn*, (Tahkikli neşir: Cellâb, Hasan, *el-Cezûlî ve Mukarebe tahlîliyye likitâbetihî*, Merâkeş, 1993) s. 12

²⁰⁶ İbnü’l-Fazl, *a.g.e.*, I, 423

²⁰⁷ Kuşeyrî, *a.g.e.* s. 178

²⁰⁸ Ebû Tâlib Mekkî, *a.g.e.*, I,361

Murâkabenin hakikati, kulun kendisini murâkabe edeni düşünerek tamamen O'nunla meşgul olmasıdır. Murâkabe, ma'rifetin kalbde uyandırdığı bir haldir. Bu hal, insanın kalbinde ve bedeninde ameli meydana getirir. Hal ise, kalbin devamlı olarak murâkibi düşünmesi, O'na yönelip O'nunla meşgul olması demektir.²⁰⁹

Kalbin murâkabesi, onun tamamen Allah'ın Celâlini düşünmeye dalması ve artık başkasına iltifat etmeye mecali kalmayacak şekilde O'nun heybeti karşısında eğilmesidir. Azaların murakabesi ise, şüpheli şeylerden kaçınmaları şöyle dursun, mübahlara dahi yaklaşmamalarıdır. Bu şekilde mâsivâyı arkaya atıp yalnız Allah ile olanların diğer bütün ihtiyaçlarına Allah kefil olur.²¹⁰

Cezûlî, murâkabeyi hayâ ve çekingenlik makâmı olarak tanımlar. Burada rûhun günah irtikâb etmekten korunması esası vardır. Bu, kulun gayretiyle elde ettiği bir seviyedir. Yolun yarısına gelmiş (mütevassıt) sâliklerin makâmıdır.²¹¹

4.9.5. Müşâhede

Tasavvuf erbâbınca müşâhede, her hangi bir şüphe bahis konusu olmadan Hakk'ın (kulun kalbinde) huzûrudur. Müşâhede Hakk'ı eşyâda görme, eşyâyı tevhîd delîli çerçevesinde temâşâ etme hâlidir.

Yüksek bir mazhariyet olan müşâhede, görme diyebileceğimiz *rü'yetten* farklıdır. Burada basiretin müşâhededesi söz konusudur, basarın değil. Çünkü basarla görülüp hissedilen şey, Hak nûrunun gölgesi, eseri ve tecellîsidir. Basiretle müşâhede edilene gelince o, Hak nûrunun hakîkati ve kalben Hakk'ı temâşânın bir adıdır.²¹²

Cezûlî de müşâhedeyi, hiçbir şüphe ve töhmete yer bırakmayacak netlik ve kesinlikte Hakk'ın kalbte vücûdu şeklinde târif eder. Bir cezbe hâlidir ve kulun burada bir kesbi söz konusu değildir. Temkîn erbâbının bir husûsiyeti olup yolun sonuna varmış olanların (müntehî) makâmıdır.²¹³

²⁰⁹ Gazzâlî, *a.g.e.*, IV/717

²¹⁰ Gazzâlî, *a.g.e.*, IV/718

²¹¹ Cezûlî, *Ecvibe fi'd-dünya ve'd-din*, s.12

²¹² Kuşeyrî, *a.g.e.* s. 89

²¹³ Cezûlî, *Ecvibe fi'd-dünya ve'd-din*, s.12

Cezûlî'ye göre müşâhede, varlığın mânâsına, zâhirden bâtına bir yolculuktur. Zâhir, mücâhede; bâtın ise müşâhededir. Mübtedîlerin makâmından müntehîlerin makâmına türlü gayret ve mücâdelelerle intikâlin adıdır.

Bu makâmı ifâde ederken şöyle bir tasnîfe de yer verir:

a-Tevhîd makâmı: İlmü'l-yakîn olarak da ifâde edilebilir. O da Zât-ı ulûhiyeti zihinlerdeki her türlü tasavvur ve hayâlden tecrîd etmektir.

b-Tefrîd makâmı: Hakka'l-yakîn de denebilir. Masnuâta bakıp sâni'e istidlâlde bulunmak. O da kulun Hakk'ta fânî olması ve O'nu sadece ilmen değil hâlen ve müşâhede yoluyla idrâk etmesidir.²¹⁴

Cezûlî, kendisinin bütün bu makâmı kat ettiğini ve hedefe ulaştığını söyler. “Hayret ve hayranlık içinde kendimi kaybettim ve benden önce kimsenin nâil olmadığı makamlara nâil oldum. O'nun kemâl nurları ile celâl ve cemâlini müşâhede esnâsında gaybet hâli yaşadım. O'nun kemâl nurları beni mâsivâdan vazgeçirdi.”

“Bana şöyle denildi: Sana olan kelâmımdan ve hitâbımdan daha fazlasını isteme. Çünkü ben sana sen vücûda gelmeden ezelde konuştum. Vücûda gelince de idrâkini yeniledim. Vücûda gelmeden kalbini nurlandırdım; vücûda gelince de sırrını temizledim. Seni ilmimin gizli taraflarına muttalî kıldım. Seni mahlukâtım içinden seçerek şereflendirdim. Sana ilhâm ettim. Seni yarattıklarımın en hayırlılarına hikmet sahibi bir insan olarak gönderdim. Ey Kulum! Âlimlerin hepsi senin tasarrufundadır. Nûrunun ziyâsı nûrumdandır, ilmin ilmimdir. Dedim: ‘Yâ Rabbi! Nûrum nedir?’ Denildi ki: Nûrun aklındır, nûrum ilhamımdır. Dedim: ‘Yâ Rabbi! İlmim ve ilmin nedir?’ Denildi ki: ‘İlmin idrâkindir, ilmim imdâdımdır.’²¹⁵

4.10. Tasavvufî Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme

İmam Cezûlî, fazla yazılı eseri olmamasına rağmen, elimizdeki risâlelerden görüldüğü kadarıyla hemen her konuda rûsûh sahibi bir kimse idi. Eserlerinde öncelikle müridlerine şer'î ahkâmı, ma'rifeti, imân ve İslâm'ın rûkûnlerini öğretmesi, ardından da

²¹⁴ Cezûlî, *Ecvibe fi'ddünya ve'd-din*, s.14

²¹⁵ Fâsî, *a.g.e.*, s.47

mürîdin makamları tek tek aşabileceği sûfî meselelere tafsîlâta girmeden değinmesi bidâyet, temkîn ve nihâyet silsilesini tâkip ettiğini göstermektedir.

Fikrî ve felsefî tartışmalara girmekten ziyâde mürîdi tevbe, oturma âdâbı, şeyhiyle münâsebeti, nefsini temizlemesi ve zikrullâha devam konusunda eğittiği görünmektedir. Bu konuda ki hassâsiyeti evrâd u ezkârı ve hiziblerinden anlaşılmalıdır.

Cezûlî, yaşadığı asrın hâdiselerine de kayıtsız değildi. Tarîkatinin esasları sâdece mânevî tekâmülü değil insanların kâfirlere karşı cihad şuurunu da geliştiriyordu. O küçük cihadla büyük cihad arasında köprüler kurmuştur. Portekiz işgâli yaşayan topraklarını kurtarmak için mürîdlerini ülkeyi düşmandan temizleyip yeniden inşa etmeye çağırıyordu. “Devletimiz ezelden beri bütün dâvetçilerin tüm insanlığı çağıracağı saâdet devletidir. Ancak ona sâdece nasîbi olanlar girebilmiştir. Bu devlete nâil olanlar, nefisleriyle mücâdele edip, düşmana karşı kılıç sallayan mücâhidlerdir.”²¹⁶ Onun bu şekilde bir çalışma yürütmesi devrinde fevkalâde bir teveccühe mazhar olması neticesini doğurmuştu.

Yaşadığı devirde kendisine gösterilen teveccühü ve bağlılığı ifâde sadedinde mürîdlerinden Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed Sâlih el-Endelûsî şöyle demektedir: “Kâinatta Şeyh Abdülkâdir Geylânî ve Şeyh Ebu’l-Hasan Şâzilî’nin –Allah şefaathine nâil eylesin- tarîkatlarından daha yüce tarîkat yoktur. Resûlullah (s.a.v.), Hz Ali Efendimizin şeyhi idi; Hz Ali, İmam Şâzilî’nin şeyhi idi; İmam Şâzilî de, şeyhimiz Cezûlî’nin şeyhidir. Onlardan bize gelen bu rızâ yolu, bizden de kıyamete kadar Allah’ın dilediği her yere ulaşacaktır.”²¹⁷

Cezûliyye tarîkatında Resûlullah’ı (s.a.v.) ve onun âl-i beytini tâzimle anıp onlara salât ü selâm getirmenin yanında tevbe de mürîd için çok önemlidir. Çünkü tevbe, imân binasının yeniden inşası için gerekli olan anahtar olarak görülür. Günahlarından gerçekten pişman olan ve aynı günahlara bir daha girmek istemeyen mürîd bunu tavırlarıyla da gösterir.

²¹⁶ Fâsî, *a.g.e.* s. 24

²¹⁷ Fâsî, *a.g.e.* s.38

Cezûlî, tevbe, zühd, mücâhede, murâkabe, müşâhede gibi tasavvufî kavramlara genellikle seleflerinin baktığı çerçeveden bakmıştır. Ona bu hususta en çok tesir eden de şeyhi Ebu'l-Hasen Şâzili'dir.

Mürîdin sürekli çile halinde olması, tam bir nedâmet içinde bulunması, nefsinin aşığılaması ve hesaba çekmesi, kendine nasihatte bulunması, Allah'a yalvarıp zikre devam etmesi ve çevresine sürekli hilm ile davranması bu tavırların en önemlilerindedir.

Tarîkatın temel disiplinlerine ters olan davranışlar, aynı zaman da toplumun da bozulmasına neden olan davranışlardır.

Kin, hırs, Allah'ın emirlerinden gâfil olmak, nifak, kibir, övülmeyi ve iktidarı sevmek gibi kötü hasletler, insan tabiatındaki sâfiyeti kirlettiği gibi toplumları da mahveder.

Cezûlî'nin, müridlerine öğütlediği ahlâkî umdeler şu şekilde özetlenebilir:

- 1- Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sünnetini her yönüyle günlük hayatta tatbik etmek.
- 2- Hz. Peygamber (s.a.v.)'e yapılacak duâ ve zikirlerle devam etmek.
- 3- İbâdetleri eksiksiz yerine getirmek.
- 4- Allah'ın düşmanlarına karşı savaşmak.
- 5- Hiç kimseyi inancından ötürü hakir görmemek.
- 6- Kibirden uzak durmak.
- 7- Aşırılığa kaçmamak.
- 8- Dünya metâına rağbet etmemek.
- 9- Fakirleri sevip onlar gibi olmaya çalışmak.
- 10- Kişiyi Allah'a götürececek ilimleri tahsil etmek.²¹⁸

İfâde edilen emirler, Cezûliyye tarîkatının Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetini merkeze alarak onun etrafında ahlâkî ilkeler oluşturduğunu göstermektedir. Zira bu emirlerin hemen tamamını hadis kitaplarında bulmak mümkündür. Her ne kadar bu

²¹⁸ Harekât, a.g.e. II, 90

emirlerin tamamı Kur'an'da da bulunuyorsa da, Hz. Peygamberin (s.a.v.) şahsiyeti ön planda tutularak tesbit edilmiş noktalar olduğu dikkatten uzak tutulmamalıdır.

Cezûlî, Mağrib'li dinî bir lider olarak toplumu temiz ve disiplinli bir şekilde İslam'ın temel mesajına uygun bir hale getirmeyi gaye edinmişti. Bunu ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) çizdiği örnek sûreti temsil ederek gerçekleştirebilirdi. İnsan-ı kâmil örneğini gören kişiler bundan etkilenecek ve yaşantılarında kemâle doğru bir geçiş başlayacaktır. Böylece Nebevî sünnete dayalı İslâmî tecdit topluma hâkim olacaktır.

Cezûlî, yaptıklarıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) etrafında toplanan ashâbın oluşturduğu Medîne toplumunu örnek almıştır. Gösterdiği kerâmetler, konuşma uslubundaki selâset ve iknâ edicilik ve dînî emirleri yaşamadaki fevkalâde hassâsiyeti onun, yaşadığı devrin kutbu olduğu inancını pekiştiriyordu. O rabbânî sırlara, ledünnî ilimlere vakıf bir insandı ve konuştukları kaynağını Nebevî nurdan alıyordu. "Ey kulum! Peygamberime gösterdiğin sadâkat ve ona getirdiğin salavâtlardan dolayı ben seni, yaşadığın asrın en fazîletli insanı kıldım. Allah dostlarından sana kim itaat ederse bana itaat etmiş sayılır. Sana isyan edense bana isyan etmiştir. Sana karşı büyüklük taslayanın kalbinden nurumu kaldırım." İltifatına ve hitabına mazhardı. Cevresine şöyle seslenirdi: "Size düşen Cenâb-ı Hakk'ın ism-i a'zamını sürekli zikretmek, Nebîler nebîsine (s.a.v.) salavâttan bir an geri durmamak ve Allah dostlarını sıkça ziyaret edip feyizlerinden nasibdâr olmaktır. Zira Allah'ı zikirle kalbler itmi'nân bulur, evliyâyı ziyaretle de Allah'a giden yollar bulunur."²¹⁹

Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî şunları söylüyordu: "Rüyamda Peygamber efendimiz (s.a.v.) bana şöyle seslendi: `Ben nebilerin süsüyüm, sen evliyaların süsüsün`. Bu ümmetin kutupları sahabîlerle beraberdirler. Bir kısmı Hz. Ebû Bekir'e benzer, bir kısmı Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Hz Ebû Bekir arasında bir yerdedir. Bana şöyle denildi: `Ey Kulum! Ebû Bekir Sıddîk'ın yüzünü görmek isteyenler senin yüzüne baksın`."

Resûlullah (s.a.v.) bana şöyle dedi: `Sen mehdîsin. Saadet yoluna ermek isteyen sana gelsin` Ey Müslümanlar! Hz. Muhammed Mustafa'nın (s.a.v.) ümmetinden

²¹⁹ Fâsî, *a.g.e.* s.22-38

olunuz. Sakın onu anmayarak ve ona ihânet ederek düşmanı olmayınız. Allah, bu zamanda size doğru yolu gösteren birini gönderdi. Bize ancak dünya ve âhiretten nasîbi olmayanlar düşmanlık ederler.”²²⁰

Müridlerinden Ali b. Muhammed Salih el-Endelûsî şöyle demiştir: “Biz Şeyhimiz Cezûlî’nin sadece kerâmetlerinden ve büyüklüğünden biraz bahsetsek Allah’ın rızâsına nâil oluruz. Onun büyüklüğü karşısında akıllar hayrete, zihinler çaresizliğe düşer.”²²¹

İlk dönem İslam toplumuna benzer şekilde Cezûlî de Mağrib’in birçok bölgesine irşâd ve tebliğ maksadıyla müridlerini göndermiş ve onların hüsn-i misal teşkil ederek mesajlarını hâl diliyle toplumlara aktarmalarını öğütlemiştir.²²²

Yeniden oluşumu, tecdîdi temsil eden hareketlerin başarıları, onların toplumda kabul görüp yaygınlık kazanmaları ile ölçülecekse; Cezûlî’nin, kurmak istediği Muhammedî toplum idealinde oldukça başarılı olduğu söylenebilir.

Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî, daha hayatta iken kendisine bağlı on iki kadar zâviye kurmuştur. Kurmuş olduğu bu zâviyeler, Sellen, Tilimsen, Fâs, Zerhûn, Miknâs, Enmâyi, Ezrak, Merâkeş, Burmân, Mâse, Akkâ ve merkez zâviyenin bulunduğu Efûğâl’dir.²²³

Bu yolu seçenler, gündüzleri on dört bin besmele, iki defa *Delâilü’l-hayrât*, geceleri Kur’ân’ın son dörtte biri ile bir defa *Delâilü’l-hayrât* okurlar.²²⁴

Şaziliyye’nin bir şubesi olması dolayısıyla bu tarikatın bütün özelliklerini taşıyan Cezûliyye, kurucusunun vefatından sonra çeşitli kollara ayrılmış ve bunlar

²²⁰ Fâsî, *a.g.e.* s.18-19

²²¹ Fâsî, *a.y.*

²²² Cornell, *a.g.e.* XV. sayı:1, s.89

²²³ Harekât, *a.g.e.* II,90

²²⁴ İbn Ferhûn, *a.g.e.* 317; Dr. Abdü’l-mün’im el-Hafni, *el-Mevsuatü’s-sûfiyye*, s.102

Tebbâiyye²²⁵, İseviyye²²⁶, Hansaliyye²²⁷, Mustâriyye²²⁸, İلميyye²²⁹ adlarıyla anılmışlardır.²³⁰

Hız. Peygamber'e (s.a.v.) ve ehl-i beytine salâvâtı kendine şîâr edinen bu tarîkat, bugün Cezûliyye adıyla tarihe mal olmuştur. Zira günümüzde Şâzelî-Cezûlî tarîkatına ait birçok tarîkat, mevcûdiyetlerini farklı isimler altında sürdürmektedirler.

Kuzey Afrika ülkelerinin hemen hepsinde yaygın olan Cezûliyye, Anadolu'da intişar imkânı bulamamıştır. Harîrîzâde'nin Tibyân'daki kaydından, İstanbul ve Balkanlar'da faâliyet gösterdiğini ve Şeyh Ebu'l-Mevâhib Ahmed b. Ali es-Simâvî (ö. 1028/1618) tarafından temsil edildiğini öğreniyoruz.²³¹

5- ÖNDE GELEN MÜRİDLERİNDEN BAZILARI

5.1. Ebû Abdillâh Muhammed es-Sağîr

En büyük müridi olarak bilinir. Tam adı, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Amrî es-Sağîr. Es-Sağîr lakabı Şeyh Cezûlî'ye nisbetle "Küçük Cezûlî" manasında verilmiştir. Sûs vadisinin Sehlî kabilesine mensuptur. Zamanının en büyük muhakkik evliyasındandı. Vuslata ermiş, âlî himmet sahibi mukarrebîndendi. Şeyhinin yanında iken bile nazarları kalpleri delip geçirdi. Bir çok talebe yetiştirmiş ve insanlara feyiz kaynağı olmuştur. En çok ziyaret edilen ve insanların en çok teveccüh ettiği velîlerdendi. 918/1512 senesinde çok ileri yaşta vefat etmiştir.²³²

²²⁵ Kurucusu, Abdülaziz b. Abdilhak et-Tebbâ'dır. (ö. 914/1508)

²²⁶ Kurucusu, Abdullah b. İbrahim eş-Şerif el-Vezzaniyye (ö. 1089/1678). Sözkonusu tarikat dördüncü şeyh Mevla et-Tayyib'den (ö.1181/1767) sonra Tayyibiyye adıyla anılmıştır.

²²⁷ Kurucusu, Saib b. Yusuf el-Hansali (ö. 1114/1702).

²²⁸ Kurucusu, Şeyh Muhammed b. Mektasi'l-Mağribî'dir.

²²⁹ Kurucusu, Mevlana Ebi Abdillâh Şerif b. İbrahim İlmi'dir.

²³⁰ Hocazade Ahmed Hilmi, *Hadikatü'l-evliya*, İst. 1979, s.319

²³¹ Harîrîzâde, *Tibyânül-vesâil*, I/218 b.

²³² el-Fâsî, *a.g.e.* s. 52

5.2. Abdülaziz et-Tebbâ'

Cezûlî'nin hâlinin varisi olarak kabul edilir. Tam adı Ebû Fâris Abdülazîz b. Abdilhak et-Tebbâ' el-Harrâr. İpek ticaretiyle meşgul olduğu için el-Harrâr lakabıyla anılmıştır. İlmiyle amil, kâmil bir insandı. Bütün güzel ahlakı üstünde taşıyan irfan denizi bir şeyhler şeyhi idi. Fazilet dağının zirvesini tutmuş, zamanının kutbu, varisi ve gavısı olarak kabul edilmişti.

Müridlerinden Ebul-Abbas el-Murabi şöyle diyor: Onun ulaştığı seviyeye en büyük şeyhler ulaşamıyordu. Nuru bütün Mağrib'in âfâkını sarmış, marifet sırları da onu sevenlerin kalplerini doldurmuştu.”

Ebû Muhammed es-Sağîr'in yanında da yıllarca kalmış ve ondan ders almıştır. Şeyhinin izni ile memleketi Merâkeş'e yerleşti. Her taraftan insanlar ona teveccüh ettiler. Kerametleri her yerde anlatılır oldu. Hayırları Mağrib'in her tarafına ulaştı. Günlerce evine kapandıktan sonra bir gün dışarı çıktı. Onu kapıda gören yüzlerce ziyaretçisi yanına koştular. O da onları bakışlarıyla uzun uzun süzdükten sonra “Bu gün dünyaya beş yüz tane velî geldi” diyerek hepsinin velâyetini müjdelemişti. Bakışlarıyla bile insanların ruhlarına tesir eden fevkalâde bir hali vardı. 914/1508 senesinde Merâkeş'te vefat etmiştir. Kabri de aynı yerde, bugün bile erkek kadın yüzlerce ziyaretçinin akınına uğramaktadır.²³³

5.3. Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer el-Hârisî

Büyük veli ve şöhret sahibi bir ârif idi. Rabbânî tasarruf sahibi idi. Şeyh Cezûlî'nin en yakınlarından. Allah ona büyük bir cemaat nasip etti. En büyük velîler bile ona hürmet gösteriyor ve onun harikulâde hallerinden bahsediyorlardı. Dili bir an bile zikrullahtan hâlî olmazdı.

Cezûlî ile tanışması ise rivayetlerde şöyle anlatılmaktadır: Bir gün İmam Cezûlî, Muhammed es-Sağîr'e: 'Daha ava çıkmadınız mı?' diye sorar. Bundan maksadı irşad ve tebliğ faaliyetidir. Bunun üzerine o da yanına aldığı arkadaşlarıyla birlikte

²³³ el-Fâsî, *a.g.e.* s. 53

Ebu'l-Abbâs'ın köyüne gider. O sırada Ebu'l-Abbâs ava çıkmıştı. Karısı onlara: “Siz kimsiniz?” diye sordu. Onlar da: “İmam Cezûlî'nin arkadaşlarıyız” dediler. Babası da aynı tarikate mensub olduğundan kadın sevinçle onları içeriye buyur etti. O sırada Ebu'l-Abbâs geldi. Misafirlerin çok iyi karşıladı ve onlara kestiği kuzulardan ikram etti. Onların edepli ve mütevâzı halleri kendisine çok tesir etti ve onlarla birlikte olmaya ve yollarında yürümeye karar verdi. Bundan sonra İmam Cezûlî'nin en sadık müridlerinden oldu.

Onlarla birlikte Cezûlî'yi ziyaret etmeye karar verdi. Kendisi kabilenin reisi ve en zenginiydi. Bütün mallarını, vadiler dolusu sürülerini İmam Cezûlî'ye hediye olarak götürdü. Kapıya yaklaştıklarında arkadaşları, durumu şeyhe sormaları gerektiğini, onu kabul edip etmeyeceğinin henüz belli olmadığını söylediler. İmam Cezûlî, kendisini veya mallarını kabul edeceğini, ikisini birden alamayacağını bu konudaki tercihin de Ebu'l-Abbâs'a ait olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Ebu'l-Abbâs, malları bırakıp dönmeye karar verdi. Onlar da kendisine yolculuk için bir eşek verdiler. Köyüne döndüğünde o kadar malından geriye bir eşekten başka bir şey kalmamıştı. Artık bütün geçimini eşekten sağlıyordu.

Uzun bir zaman sonra Şeyh Cezûlî talebelerine arkadaşlarını ziyaret etmelerini söyledi. Arkadaşları tekrar Ebu'l-Abbâs'ın köyüne gittiler. Onları gören yaşlı bir kadın kim olduklarını ve ne aradıklarını sordu. Onlar da İmam Cezûlî'nin müritleri olduklarını ve Ebu'l-Abbâs'ı ziyarete geldiklerini söylediler. Bunun üzerine kadın: “ İşte Ebu'l-Abbâs'ın bütün malını alıp onu soyanlar!” diye bağırdı. Bunu duyan Ebu'l-Abbâs kadını hemen oradan uzaklaştırdı ve misafirlerini ağırlamak için elindeki eşeği sattı.

Onun İmam Cezûlî'ye bu derecedeki bağlılığı ve sevgisi kısa zamanda her tarafta duyuldu ve o da zamanının en önde gelen velilerinden oldu. Özellikle sabah ve yatsı namazları vaktinde harikulâde hallere girdiği söylenir. Daha sonra Allah'ın inayetiyle eski zenginliğine de kavuşmuş ve maddî ve manevî sofrasından binlerce insan istifade etmiştir. Hicrî onuncu asrın ilk on yılı içinde vefat etmiştir.²³⁴

²³⁴ el-Fâsî, *a.g.e.* s. 55

5.4. Ebû Abdillâh el-Emîn

Şeyh Cezûlî'ye hizmet eden müritlerdendir. *Delâilü'l-hayrât*'ta “ Allâhumme salli alâ seyyidinâ Muhammedin ve Âdeme ve Nûh ve İbrâhîm ve Mûsâ ve İsâ..ilh.” şeklindeki salavâtın ona ait olduğunu söylerler. Bu salavâtı üç kere okuyan kitabın hepsini okumuş gibi olur. Kıldığı her nafilâ namazın sevabını İmam Cezûlî ve Abdulkâdir Geylânî hazretlerine bağışlardı. Onları her zaman yakazada ve rüyada gördüğünü söylerdi. 860 senesinde vefat etmiştir²³⁵

²³⁵ el- Fâsî, *a.g.e.* s. 56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESERLERİ

Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî, arkasında hacimli eserler bırakmış bir kimse değildir. Bize kadar ulaşan az sayıda eserini iki kısım halinde ele alacağız:

- 1- Evrâd ve hizibleri
- 2- Risâleleri

Evrâd ve hizib olarak bilinen üç önemli eseri vardır: 1. *Hizbü'l-felâh*, 2. *Hizbü sübhâne'd-daimi lâ yezûl* diye de bilinen *Hizbu'l-Cezûlî*, 3. En meşhur olan ve günümüzde de birçok kimse tarafından vird olarak okunan *Delâilü'l-hayrât ve şevâriku'l-envâr fi zikri's-salâti ale'n-nebiyyi'l-muhtâr* adlı eserleridir.

Risâleleri ise çok hacimli değildir. Fâs'lı akademisyen Dr. Hasan Cellâb 1992 yılında Merâkeş'te yaptığı bir çalışmayla Cezûlî'nin bütün risâle ve makâlelerini tahkikli olarak neşretmiştir. Orijinal nüshaları Rabat Yazma Eserler Kütüphânesinde bulunan risâleler şunlardır: 1. *Akîdetü'l-Cezûlî*, 2. *Risâle fi'z-zühd*, 3. *Risâle fi't tevhîd*, 4. *Ecvibetün fi'dünyâ ve'd-dîn*, 5. *Nuzumu'l-Cezûlî*

1. Evrâd ve Hizibleri

1.1. Delâilü'l-Hayrât

Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'nin bu eseri ilim tahsil etmek maksadıyla gittiği Mekke ve Medine'de kırk yıl kaldıktan sonra tekrar Fas'a döndüğünde kaleme aldığı zikredilmektedir. Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî, bugün Kazablanka şehrinin yakınlarında küçük bir kasaba olan Aynu'l-fitr (Azemmûr)'da bulunan Benî Amğâr zâviyesi şeyhi Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şerîf vasıtasıyla Şâziliyye tarikatına intisâb etmiştir.²³⁶

²³⁶ Fâsî, *a.g.e.*, s.20

Cezûlî'nin uluslararası bir şöhrete sahip olan *Delâilü'l-hayrât* adlı eserini kaleme alması, bu döneme rastlar. Belli bir mânevî dereceye ulaşan bu yeni sūfnin, eserini Kâdirî tarikatına mensup bir ihvân yardımıyla kaleme aldığı söylenir. Kitabın bazı bölümleri Karaviyyîn medresesinin kütüphanesindeki çalışmaları sırasında kaleme alınmıştır.

İslam dünyasında hâlâ yaygın bir şekilde okunan bu kitap, Hz. Peygamber'e salât ü selâm ihtiva eden eserler arasında önemli bir yere sahiptir.

Eser, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e salavât-ı şerife getirme konusunda, doğuda ve batıda özellikle Anadolu diyarında devamlı olarak okunan bir eserdir.²³⁷

Daha çok *Delâil-i şerif*, *Delâil-i hayrât* ve *Delâil* diye anılan risâlenin tam adı, *Delâilü'l-hayrât ve şevâriku'l-envâr fi zikri's-salâti ale'n-nebiyyi'l-muhtâr*'dir.²³⁸ Şâzeliyye tarikatının Cezûliyye kolunun kurucusu olan Şeyh Cezûlî'nin bu risalesi Merâkeş'teki İslâmî hayatı derinden etkileyen bir kitap olmuştur. Daha kendisi hayatta iken sayıları on binlerle ifade edilen müridleri arasında bir tarikat evrâdı olarak çok okunmuş ve dolayısıyla çok istinsah edilmiştir.²³⁹

Eserin en büyük özelliği bir evrâd kitabı olmasıdır. Kitapta Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ve onun ehl-i beytine haftanın belli günlerinde getirilecek olan, belli hiziplerden müteşekkil salavât ve dualar bulunmaktadır.

Esere istiğfâr ile başlanır, ihlâs, muavvizeyn ve fâtiha surelerinin okunmasından sonra esmâ-i hüsnâ okunarak giriş bölümü tamamlanır.

Daha sonra gelen mukaddimede, salâvatı belli zamanlarda düzenli bir şekilde okuyanların çok sevap kazanacakları, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şefaatine nâil olacakları, günahlarının mağfîret edileceği, kötü huyları terk edip iyi huylar edinecekleri, maddi ihtiyaçlarının karşılanacağı ve dünya işlerinin düzeleceği belirtilmiştir.

Cezûlî, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ashâbının ve geçmişteki büyük şeyhlerin vird edindikleri etkileyici duaları bir kitapta toplamak maksadıyla bu eseri meydana

²³⁷ Hacı Halife, *Keşfü 'z-zünûn*, I, 759-760

²³⁸ Bağdâdî İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, VI, 203-204

²³⁹ Harekât, *a.g.e.* II, 90

getirdiğini belirtir. Asıl maksadının ise, Nebîler Serveri (s.a.v.)'e salavât getirmek ve bunun fazîletini ortaya koyarak müslümanları buna teşvik etmek olduğunu söylemektedir.

Bu eser, günümüze kadar birçok insan tarafından büyük alâka görmüştür. Benzer muhtevâda birçok eser olmasına rağmen insanların *Delâil'e* yönelmeleri, Cezûlî'nin Hz.Peygamber'e olan sadâkatının büyüklüğünü göstermektedir.

Delâil'i kırk günde kırk defa okuyan insanın Allah'ın izniyle murâdına nâil olacağını ve sıkıntısının giderileceğini el-Fâsî eserinde zikretmektedir.²⁴⁰

Cezûlî, insanlara Allah'ın rızâsını ve Resûlullah (s.a.v.)'in muhabbet ve şefaatinin kazandırmak amacıyla yazdığı bu esere, bir açılış faslı ile başlar. Burada kısa duâlarla esmâ-i hüsnâ zikri vardır. Daha sonra mukaddime bölümü gelmektedir. Mukaddimedede salâvat-ı şerife getirmenin faziletinden bahsetmektedir. Bu fasılda önce Ahzâb suresinin 59. ayetini, ardından da salâvat okumanın faziletine dair vârid olmuş otuzbeş tane hadîs-i şerif ile salâvat okumanın fazîletine dair tasavvuf büyüklerinin görüşlerini nakleder.

Esmâü'n-nebî (s.a.v.)

Hadislerin delil olarak getirilmesinden sonra *esmâü'n-nebî* zikredilmektedir. Hz. Peygamber'in isimleri üzerine değişik çalışmalar yapılmıştır. Hicrî IV. asır âlimlerinden Ahmed b. İshak (ö.395/1012) *Esmâü'n-nebî ve meânihâ* isimli risâlesinde Kur'ân-ı Kerîm, hadîs-i şerifler ve daha önceki mukaddes kitaplardan derlediği ondört ismi mânâlarıyla birlikte ele almış ve en yüce vazîfenin Allah'ın isimlerinin yanında Hz. Peygamber'in isimlerini de zikretmek olduğunu belirtmiştir.²⁴¹

Kastalânî (ö.923/1535) Peygamber efendimizin isimlerinin bir kısım tasavvuf ehline bin tane olarak tesbit edildiğini aktardıktan sonra kendisinin değişik

²⁴⁰ Fâsî, *a.g.e.* s.24

²⁴¹ Ahmed İbn Fâris, *Esmâü Resûlillâh ve Meânihâ*, (thk: Mâcid Zehebî, Kuveyt 1989) s.30

kaynaklardan derlediği 400 ismi alfabetik olarak sıralamış bunlardan doksan dokuz tanesinin -Allah'ın doksan dokuz ismine tevâfuk için- mânâlarını da yazmıştır.²⁴²

Cezûlî'nin ise bu isimleri nereden ve nasıl derlediği konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Burada Hz. Peygamber'in (s.a.v.) zât ismi salavâtla birlikte okunmaktadır. Bu kısımda Efendiler Efendisi'nin (s.a.v.) 201 adet ismi bulunmaktadır. Bu isimler Kur'an-ı Kerîm'de Cenâb-ı Hakk'ın Efendimiz'e (s.a.v.) hitaplarından, hadîs-i şerîflerde Efendimiz'in kendisini târif ederken kullandığı sıfatlardan, sahâbî efendilerimizin kendisine iltifat ederken kullandıkları sıfatlardan, gerek nesebinden gerekse evlâtlarına nisbet edilmesinden kaynaklanan künye ve lâkablarından ve şâirlerin, edîplerin ve tasavvuf büyüklerinin onu medh ü senâ ederken kullandıkları sıfatlardan derlenmiştir. Bu kısım duâ ile son bulmaktadır.

Esmâü'n-nebî'nin okunmasından sonra, *Delâilü'l-hayrât*'ı okumaya niyet duası gelmektedir. Bu kısımda Resûlullah (s.a.v.)'a getirilen salavâtın dâimliği, Resûlullah (s.a.v.)'a ve onun sünnetine bağlılık, yakınlık ve onun muhabbetini kazanmak için Allah'a dua edilmektedir.

Daha sonra salâvât okumanın keyfiyeti üzerine bir fasıl açılır. Burada haftanın her günü için okunacak salâvât ve duâlar ayrı ayrı bölümlere ayrılmıştır. Pazartesi evrâdında kırksekiz ayrı salât ü selâm ve bağışlama duâsı bulunur. Bugünün evrâdında bulunan salâvâtlardan bir tânesi meâlen şöyledir: “ Allahım! Efendimiz Hz. Muhammed'e (s.a.v.), ona salât ü selâm okuyanlar adedince salât ü selâm olsun. Yine Efendimiz Hz. Muhammed'e (s.a.v.), ona salât ü selâm getirmeyenlerin adedince salât ü selâm olsun. Ve Efendimiz Hz. Muhammed'e (s.a.v.) senin emrettiğin şekilde salât ü selâm olsun. Ve Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) kendisine nasıl salâvat getirilmesinden hoşlanıyorsa ona öyle salât ü selâm olsun. Âmîn.”

Salı günü virdinde ise 135 farklı salâvât-ı şerîfe ile giriş ve bitirme duâları bulunmaktadır. Bu kısımdaki salât ü selâmlardan bir tanesi meâlen şöyledir: “Allâhım! Efendimiz Hz. Muhammed'e (s.a.v.) senin ilminin ihâtâsı ve kaleminin yazısı ve meleklerinin ona getirdiği salâvâtların sayısı kadar salât ü selâm olsun. Allâhım! Ona

²⁴² Ahmed b. Muhammed el-Kastalânî, *el-Mevâhibü'l-ledünniyye bi'l-minahi'l-muhammediyye*, Beyrut 1991, II, 9-55

gönderdiğim salât ü selâm senin devâmınla dâim, senin meşîetinle kâim, senin fazl ve ihsânınla ebedî olsun. Âmîn.”

Çarşamba virinde kırk üç salâvât bulunmaktadır. Kırk üçüncü salâvât, diğer kırk ikisinin mazmûnunu ihtivâ eden oldukça uzun bir salâvâttir. Bu günün evrâdında bulunan salâvât-ı şerîfelerden bir tanesi meâlen şöyledir: “ Allahım! Kalbini celâlinle, gözlerini cemâlinle doldurduğun, kendisinden nusretini ve te’yîdini hiçbir zaman esirgemediğin Hz. Muhammed’e (s.a.v.) ve onun ehl-i beyti ve ashâbına ağaçların yaprakları ve meyveleri adedince salât ü selâm olsun. Âmîn.”

Perşembe günü kırk ayrı salâvâtın yanısıra ehl-i beyte geniş bir duâ da vardır. O gün okunan salâvât-ı şerîfelerden bir tanesi meâlen şöyledir: “Allahım! Nurların nûru, sırların sırrı, ebrârın efendisi, peygamberlerin süsü ve üzerlerine gecelerin kararıp günlerin doğduğu tüm insanların en faziletlisi Hz. Muhammed’e (s.a.v.) dünyanın yaratıldığı ilk günden şu ana kadar yağan yağmurların damlaları ve yine o günden bugüne kadar yeşeren bitkilerin yaprakları adedince salât ü selâm olsun. Âmîn.”

Cuma virine ise “Allahım! Efendimiz Hz. Âdem’in sana dua ederken zikrettiği isimlerin hürmetine diliyor ve dileniyorum ki..” cümlesiyle başlayıp Kur’an’da adı geçen bütün peygamberlerin duaya başlarken zikrettikleri isimler hürmetine diye devam eden bir girişle başlanıyor ve altmış iki ayrı salâvât-ı şerîfe ile Hz. Peygambere senâ ediliyor. O güne ait salâvâtlardan bir tanesi meâlen şöyledir: “Allahım! Efendimiz Hz. Muhammed’e (s.a.v.) senin hilmin, ilmin, kelimelerin, nimetlerin adedince; göklerin ve yerin vüs’ati ve arşının azameti ölçüsünde salât ü selâm olsun. Âmîn.”

Cumartesi günü yirmi salâvât ve uzun bir dua okunmaktadır. O salâvâtlardan bir tanesi meâlen şöyledir: “ Allahım! Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) ve onun ehl-i beytine ilminin ihâtası, kitabının muhtevâsı ve melâikenin şehâdeti ölçüsünde salât ü selâm olsun. Âmîn.”

Pazar viridi elli dört ayrı salâvât ve uzun bir duadan oluşmaktadır. “ Allahım! Efendimiz Hz. Muhammed’e (s.a.v.) güneş her doğduğunda, her namaz kılındığında, şimşek çaktığında ve yıldırım düştüğünde salât ü selâm olsun. Âmîn.”

Bu viridlerin ardından bir bitirme duası vardır. Bu duânın ardından eser, Cezûlî'ye ait bir nazımla son bulmaktadır.

Araştırmada göz önünde bulundurduğumuz nüshada (1325/1909), salavât-ı şerîfelere başlamadan önceki sayfalarda Mekke-i Mükerreme ve Ka'be-i Muazzama'nın minyatürleriyle, Medîne-i Münevvere ve Mescid-i Nebevî'nin minyatürleri de yer almaktadır. Bunlarla sanki eseri okuyanın konsantrasyonu amaçlanmıştır. Eserin ilk sayfaları güzel tezhip örnekleriyle süslenmiş olup her sayfası yaldızla çerçevelemiştir.

Günümüzde yapılan baskılarda da bu minyatürlere yer verilmektedir.

1.1.a. Eserin Yazılış Sebebi

Eserin yazılış sebebiyle ilgili olarak hârikulâde iki olay zikredilmektedir. Bunlardan ilki şudur:

İmam Cezûlî, bir gün kuyu başına abdest almak için gittiğinde, kuyuda suyu çıkarmak için kova olmadığını görür. Ne yapacağını bilemez bir durumdayken, bir kız şeyhe sıkıntısının sebebini sorar. Şeyh de kova bulamadığını dolayısıyla da su çekemediğini anlatır. Bunun üzerine kız: “Efendim, herkes sizin kerâmetlerinizden ve nâil olduğunuz hayırlardan bahsediyor, siz ise bir kuyudan su bile çıkaramıyorsunuz!” diyerek kuyunun başına gelip üfler. Bunun üzerine Allah'ın izniyle kuyunun suyu taşmış ve şeyh abdest almıştır. Abdestten sonra şeyhin: “Kızım, bu kerâmete nasıl nâil oldun?” diye sorması üzerine kız, Resûlullah'a bağlanıp ona çok salavât getirmekle nâil olduğunu söyler.²⁴³

İkinci hâdise de birincisiyle bağlantılı gibidir:

Nakledilir ki bu olaydan çok etkilenen şeyh, 'acaba benim salavât-ı şerîfeye bağlılığım az mıdır' diye endişe edip, o gece uykusu kaçmış bir vaziyette düşünüp yataken, ayın olduğu bir gecede, gece yarısından sonra karısının, yatağından kalkıp, güzel elbiselerini giyip başını örttükten sonra evden çıktığını görür. Bu vakitte nereye gider diye öfkelenerek dışarı çıktığında, hanımının önünde ve arkasında birer arslan olduğu halde deniz kenarına gittiğini görür. Merakla onu takip eder. Hanımı sahile

²⁴³ Vassâf, Hüseyin, *a.g.e.* I,250; Nebhânî, Yusuf b. İsmâil, *a.g.e.* I, 276.

geldiğinde aslanlar burada kalır. Kadın denizin üzerinde yürüyerek denizin ortasındaki ıssız adaya gelir. Burada abdest alıp teheccüd namazını kıldıktan sonra dua ve niyazda bulunur. Denizin üzerinden, geldiği yoldan tekrar sahile döner ve önceki gibi aslanlarla beraber yürüyerek evine gelir. Onları izleyen Cezûlî, onlardan önce eve gelip yatar.

Aynı hadisenin üç gün tekrar ettiğini gören İmam, üçüncü günün sabahında, bu sırrı hanımına sorar. Hanımı bu durumun yıllardır devam ettiğini söyleyince, böyle bir fazilete nasıl nâil olduğunu merak eder. Hanımı: “Resûlullah’a (s.a.v.) çok salavât-ı şerîfe okuyarak” şeklinde cevap verir. Şeyh: “hangi salavât” diye sorduğunda eşi, bunu söylemesine izin verilmediğini ancak muhtelif salavâtları topladığı takdirde içlerinde o salavâtın olup olmadığını söyleyebileceğini belirtir.

Bunun üzerine İmam Cezûlî, muteber kitaplardan ve asrında yaşayan büyük şeyhlerden aldığı salavât ile Hz.Peygamber’in (s.a.v.) bizzat kendisinin öğrettiği salavâtı, ashâb-ı kirâm ve ulemâ-i izâmın vird edindikleri salavât-ı şerîfeleri seçip bir kitap telif eder ve eşine gösterir. Hanımı da söz konusu salavâtın bu kitapta birkaç defa geçtiğini ve bu kitabı okuyanın Allah’ın izniyle Allah’ın rahmetine nâil olacağını söyler.

Bundan dolayı şeyh bu kitaba *Delâilü’l-hayrât ve şevâriku’l-envâr* adını verir.²⁴⁴

Gerek Hüseyin Vassâf Efendi gerekse Kara Dâvûd bu rivayetlerle ilgili olarak kaynak belirtmemişler ve olayları şifâhî bilgilere dayandırmışlardır. Hâdiselerin fevkalâdeliği kadar muteber kaynaklarda yer almaması da zihnimizde gerçeklikleriyle ilgili bir kısım şüpheler doğurmaktadır. Ancak Cezûlî gibi devrinde birçok kerâmete mazhar olmuş bir tasavvuf büyüğü için bu tür hâdiselerin vukûunun mümükün olabileceği gerçeği de gözden irak tutulmamalıdır.

1.1.b. Okunuş Şekilleri

Delâilü’l-hayrât, her gün, gün aşırı, dört günde bir ve haftada bir olmak üzere tamamı veya kısım kısım bir tertib dahilinde okunmaktadır. Haftanın hangi günü hangi

²⁴⁴ Kara Dâvûd, *Tevfîku muvaffîki’l-hayrât*, s.1-5; Vassâf, Hüseyin *a.g.e.* I, 250.

hiziplerin okunacağı sayfa kenarına yazılmıştır. *Delâil'i okumaya* başlamadan önce niyet ve istiğfar etmek, esmâ-i hüsnâ okumak, başlama ve bitirme duası yapmak âdâbtandır. Usûlüne uygun ve doğru olarak okunması için ehlinde icâzet alınması adetti.²⁴⁵

1.1.c. Nüshaları

Eserin nüshaları arasında bazı farklar görüldüğünden Cezûlî'nin müridi ve tarikatın ileri gelenlerinden halife Ebû Abdillâh es-Sehlî farklılık gösteren nüshaları düzenleyerek vefatından sekiz sene önce şeyhine takdim etmiş, şeyh de bu fazlalıkların bir bölümünü *Delâil* metnine dahil etmiştir.²⁴⁶

Delâil'in bu tür nüshalarına '*nüşa-i dâhiliyye-i sehliyye*', satırların dışına kaydettiği fark ve fazlalıkları ihtiva eden nüshalarına ise, '*nüşa-i hâriciyye-i sehliyye*' adı verilmiştir.

Delâil'in sehlî tertibi olmayan nüshaları da mûtemed olan ve olmayan diye ikiye ayrılır. Mûtemed olanların satır içinde yazılanlara '*mu'temed-i dâhiliyye*', satır dışına yazılanlara '*mu'temed-i hâriciyye*' denir. Mu'temed olmayanlar ise dâima satır dışına yazılır. Bu farklar sırasıyla 'sîn', 'ğayn' ve 'mîm' harfleriyle gösterilir. Bu durum eserin metnine gösterilen ihtimamı açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

İslam Dünyasının her tarafında çok yaygın olarak okunan *Delâil'i*, sadece Cezûliyye ve Şâzeliyye mensupları değil, diğer tarikat mensupları, hatta herhangi bir tarikata intisab etmemiş Müslümanlar da faziletine inanarak düzenli bir şekilde okumuşlardır.²⁴⁷

1.1.d. Eserin Baskıları ve Şerhleri

Delâilü'l-hayrât adlı eserin pek çok yazma nüshası vardır. Bu yazmaların, dünyanın pek çok kütüphanesinde olduğu bilinmektedir.²⁴⁸

²⁴⁵ Uludağ, Süleyman, "Delâilü'l-hayrât", *D.İ.A.*, İstanbul 1994, IX,113

²⁴⁶ Hacı Halife *Keşfü'z-Zünûn*, I,759-760

²⁴⁷ Uludağ, "Cezûlî", *D.İ.A.*, VII,515

²⁴⁸ Brockelmann., *Geschichte Der Arabischen Litteratur*, II, 359-360

Kuzey Afrika ve Anadolu'da büyük rağbet gören *Delâil'in*, Mısır ve İstanbul'da 1260-1320 (1844-1902) yılları arasında on dört defa basıldığını merhum Fehmi Ethem Karatay tesbit etmiştir. Risâlenin Petersburg'da yapılmış bir baskısı da bulunmaktadır (1258/1842).²⁴⁹ Ayrıca tesbit edilememiş hayli taşbasması nüshalarının bulunduğu zikredilmektedir.²⁵⁰

Şeyh Hasan el-Adevî'nin *Bülûğu'l-meserrât alâ delâili'l-hayrât*; ayrıca güzel bir kompozisyon olan Muhammed Mehdî el-Fâsî'nin (ö. 1052/1642) *Metâliu'l-meserrât bi celâi delâili'l-hayrât* adlı Arapça şerhleri basılmıştır. Bir çok şerhleri yapılan *Delâil'in* en meşhur şerhi el-Fâsî'ninkidir. Bu şerhleri asıl metin ile birlikte çok güzel telif etmiştir.²⁵¹

Aynı şekilde *Delâil'in* adı geçen şerhleri de İstanbul ve Mısır'da birkaç defa basılmıştır.²⁵²

Delâilü'l-hayrât adlı eserin pek çok Türkçe şerhi de yazılmıştır. Fazıl İzmirî, Muhammed Hilmi Efendi, Sâlih Kudsî-i Tokâdî, Egin Müftüsü Hacı Osman Efendi (ö. 1210/1795), Kıbrıslı İbrahim Efendi (ö. 1173/1759), Vâiz Şeyh Muhammed Efendi ve Kara Dâvut İzmitî'nin telif etmiş olduğu Türkçe şerhler mevcuttur.²⁵³ Bunların en meşhuru, Karadâvutzâde Mehmet Efendi'nin (ö. 1170/1756) yaptığı şerh olup *Tevfîku muvaffiki'l-hayrât fî izâhi meânî delâili'l-hayrât* adını taşıyan bu eser birçok defa basılmıştır. Karadâvutzâde, diğer kaynaklardan aktardığı tasavvufî menkıbe ve bilgilerle eserin hacmini oldukça genişletmiştir. Memleketimizde bu şerh köylere kadar yayılmıştır. Çok okunduğundan birçok defa basılmıştır.

²⁴⁹ Ben Cheneb, "Cezûlî", *İslam Ans.* III, 155-156; Uludağ, "Cezûlî", *D.İ.A.*, VII,515

²⁵⁰ Ülker, Muammer, "Delâilü'l-hayrât", *Antik ve Dekor*, sayı: 38, s.128-130 İstanbul 1997

²⁵¹ Hacı Halife., *a.g.e.* I, 759-760

²⁵² Ülker, Muammer., *a.g.y.*

²⁵³ Bursalı Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri.*, I, 399

1.1.e. *Delâilü'l-hayrât* Üzerine Yapılan Çalışmalar

e.1. M. Ertuğrul Düzdağ ve *Delâil-i şerîf mecmuası* adlı eseri

Eserimizle ilgili hazırlanan ikinci kitap, Ertuğrul Düzdağ'ın 1981'de neşre hazırladığı ve 1981'den sonra pek çok baskısı yapılan *Delâil-i şerîf mecmuası* adlı eseridir. Eserde ehl-i zikir ve tasavvuf nezdinde makbul sayılan *Delâil-i hayrât*, *Hizb-i a'zam*, *istiğfârât*, *hizbü'l-vikâye* ve *hizbu'l-ğâyât* adlı virdler vardır. Eserin başında yer alan ve büyük yer tutan *Delâilü'l-hayrât* virdi, araştırmamıza konu olan Cezûlî'nin virdidir. Eserin başında *Delâilü'l-hayrât* adlı virdle ve nasıl okunması gerektiğiyle ilgili kısa bilgiler verilmiştir.

Bu eserler *Delâilü'l-hayrât* üzerine derinlemesine yapılmış çalışmalar değildir. Daha çok halkın kolayca okuyabileceği şekilde düzenlenmiş olan bu eserler, müellif hakkında kısa bilgiler de ihtiva etmektedir.

e.2. Ali İbrahim Merzûk ve *Delâilü'l-hayrât es-sâihât el-mevsûkât'ı*

Küçük Hacimli olmasına rağmen, salavât-ı şerîfenin önemini anlatan muhtevalı bir eserdir. Müellif, eseri meydana getiriş sebebiyle alakalı şunları söyler: “Cezûlî'nin *Delâilü'l-hayrât* adlı eserinde ve onun şerhi olan *Metâliü'l-meserrât* adlı eserde salavât-ı şerîfenin önemini anlatan pek çok sayıda zayıf hadis bulunmaktadır. Ben de insanları doğru bir şekilde bilgilendirmek ve salavât-ı şerîfenin önemini anlatan sahih hadisleri bir araya getirmek için bu eseri telif ettim.” Eserde salavât-ı şerîfenin önemi, Resûlullaha muhabbetin lüzûmu, sevâbı, alâmeti, salavâtın tarifi, amacı, mânası, hükmü, fazileti vs. konularda sahih kaynaklardan alınan hadisler ve konuyla ilgili ayetler delil olarak kullanılmaktadır.

1.2. Hizbu Subhâne'd-Dâimi Lâ Yezûl

Bu eser daha çok Cezûliye tarikatını yaymak ve sâliklerini bilgi sahibi kılmak için halk diliyle yazılmıştır.²⁵⁴ *Hizbu'l-Cezûlî* diye de meşhurdur. Cezûlî'nin ısrarla takip edilmesini istediği hiziplerdendir. Sabah namazından sonra okunur. Bu hizibde çok büyük bir kuvvet, çok geniş bir bereket ve her türlü âfet ve musîbete karşı muazzam bir koruma vardır.²⁵⁵

Eser Rabat yazma eserler kütüphanesi 115 numarada kayıtlıdır. Dr. Hasan Cellâb, Cezûlî'nin makalelerini neşrettiği çalışmasında bu hizbe de yer vermiştir. Tahkikli olarak toplam üç sayfadan oluşan bu eserde duaya Cenâb-ı Hakk'ın "Azîz, Hakîm, Kebîr, Karîb, Mecîd ve Raûf" isimleri zikredilerek başlanıyor. Daha sonra Allah'ın sıfatları sayılıp o sıfatların mânâ ve muhtevâsına uygun dualar ediliyor.

İmam Cezûlî bu hizbi aslında aile efradı için tertib etmiş ve bunu evde her gün okutmuştur. Eserin dili incelendiğinde bu durum doğrulanmaktadır. Zîrâ durulması gereken birçok yere vakıf işareti konmamış, birçok ifâde de zamanın mahallî Arapça'sıyla kaleme alınmıştır. Mesela: *Yâ Mucîb, cib duâenâ* denmekte; *Yâ Azîz, Yâ Kadîr, Yâ Azîm* yerine, *Yâ Âziz Yâ Kâdir Yâ Âzim* kalıpları kullanılmakta, bazen uzatılacak yerler kısaltılmakta, sâkin harfler harekeli, harekeli harfler sâkin yazılabilmektedir.

İmam Cezûlî'nin müridlerinden Ebu'l-Abbâs şöyle diyor: " Buna rağmen biz istikrarlı bir şekilde bu hizbe devam eden insanların bu virdin nûrunu ve bereketini kalplerinde bulduklarına şahit olduk."²⁵⁶

Eğer bunu okuyanlar bir arada olurlarsa tavsiye edilen cehrî olarak hep bir ağızdan okumalarıdır. Çünkü bu, kabule karın ve kalp perdelerinin kaldırılması hususunda tek başına okumaktan daha tesirli bir yoldur. Hatta belli bir ahenk içinde tek bir ses varmış gibi hep birlikte okumak daha iyidir. Çünkü zikir ederken sesi güzelleştirmek sünnettir.

²⁵⁴ Ziriklî, Hayreddin, *a.g.e.* VII, 21

²⁵⁵ Fâsî, *a.g.e.* s.47

²⁵⁶ Fâsî, *a.y.*

Eserde avam dilinin kullanılmasını eleştirenlere el-Fâsî şöyle cevap veriyor: “Burada maksat zikri kolaylaştırmak ve insanlara sevdirmektir. Üzerinde oynanması mahzurlu olan kelimeler Allah kelamı ve Resûlün (s.a.v.) hadisleridir. Burada öyle bir şey söz konusu olmadığı için eleştirilecek bir durum da yoktur.”

Rivayete göre zamanın valisi, Cezûlî'nin müridlerinden Ali el-Lehebî'nin zâviyesine, bir kısım endişelerinden dolayı baskın düzenlemeye karar vermişti. Baskını gerçekleştirmek üzere zâviyeye geldiğinde etrafın surlarla çevrilmiş olduğunu görür ve maksadına ulaşmadan geri döner. Ertesi gün zâviyedeki müridlere konuyu sorduğunda yanlarında *Hizbu'l-cezûlî* olduğu için zâviyelerinin korunduğunu söylerler.²⁵⁷

El-Fâsî, eserle ilgili tesbitlerini eserden iktibas ettiği şu dua ile noktıyor: “Allahım! Bize marifetin safvetini lutfeyle. Hem sana karşı kulluğumuzda hem de birbirimize karşı muamelelerimizde ehl-i sünnet ve'l-cemaatin sahih çizgisinden saptırma. Sana tam bir sadâkatle mütevekkil olmayı ve sürekli hüsn-i zan içinde bulunmayı nasib eyle. Bizi sana yaklaştıracak ve iki cihanda da affımıza vesile olacak bütün güzellikleri bizlere ihsan eyle. Âmin.”²⁵⁸

1.3. Hizbu'l-Felâh

Bu hizib de oldukça kısa olup içinde Kur'an-ı Kerim'den bazı ayetler, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e salavât ve istiğfar duaları bulunmaktadır. Oldukça kısa (yaklaşık iki sayfa) olan eser çok fazla tanınmamaktadır. Cezûliyye tarîkati mensupları arasında da yaygın değildir. Eserin yazmaları Berlin 3886, Gotha,820 ve Leyden,22003 kütüphanelerinde söz konusu kayıt numaralarıyla bulunmaktadır.²⁵⁹

el-Fâsî'nin eserini tahkik ve ta'lik eden Abdülhayy el-Amrî ve Abdülkerim Murâd, Hizbu'l-felâh'ı tahkikli eserin ekler kısmında neşretmiştir.

2. Risâleleri

²⁵⁷ Fâsî, *a.g.e.*, s. 48

²⁵⁸ Fâsî *a.y.*

²⁵⁹ Ben Cheneb, “Cezûlî”, *İslam Ans.*, III, 155

Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'nin hizibleri ve evrad kitapları dışında değişik konularla ilgili olarak kaleme aldığı kısa eserleri de mevcuttur. Dr. Hasan Cellâb'ın tahkikli olarak neşrettiği eserleri şunlardır:

2.1. Akîdetü'l-Cezûlî

Eser Rabat yazma eserler kütüphanesinde 7245 kayıt numarasıyla mevcuttur. Tahkikli olarak yaklaşık on sayfa tutan eserde Cezûlî, Allah'ın zâtı ve sıfatlarıyla ilgili görüşlerine yer vermiştir. İmân ve İslâm arasındaki farkların da anlatıldığı risâlede Allah'a, Peygamberlerine, meleklerle, kitaplara, kazâ ve kadere ve haşre imân konuları ayrı ayrı ele alınmıştır.

Daha sonra İslâm kavramı üzerinde durulmuş ve beş temel rükün olan kelime-i şahadet, namaz, oruç, zekât ve hac konuları anlatılmıştır. İbâdetlerin değişik tasniflerinin de yapıldığı bu risâlede ibâdetlerde sâdece Allah'ın düşünülmesi gerektiği de öğütlenmiştir.

2.2. Risâle fî't-tevhîd

Daha geniş hacimli olduğu tahmin edilen bu eserin sadece ilk sayfaları Merâkeş'te İbn Yusuf kütüphanesinde 587 kayıt numarasıyla bulunmaktadır.

Bu sayfalarda Cezûlî İhlâs sûresinden yola çıkarak Cenab-I Hakk'ın zât ve sıfatlarından bahsetmektedir. Tevhîdi “zâtî, mânevî, fiilî ve selbî” olarak dört kısma ayırmaktadır.

“Nefsini bilen Rabb'ini bilir.” Hadîsine dayanarak ma'rifet ve keyfiyetiyle alakalı mâlûmâtlar vermektedir.

2.3. Risâle fî'z-zühd

Bu eserin de sadece ilk sayfası Merâkeş İbn Yûsuf kütüphanesinde 587 kayıt numarasıyla bulunmaktadır.

Tahkikli olarak yaklaşık yarım sayfaya tekâbül eden bu sayfada zühdün kalbin tek ilâcı olduğu ve ihtiyaçtan fazla yiyecek, giyecek ve meskenin kalbi öldürdüğü anlatılmaktadır.

2.4. Ecvibe fi'd-dünyâ ve'd-dîn

Bu eserin de pek az bir kısmı mevcuttur. Rabat yazma eserler kütüphanesi 731 numarada kayıtlı bulunan bu risâlenin girişinde Cezûlî on altı ayrı soru sormakta ve risâlenin bu sorulara verilen cevaplardan teşekkül ettiğini beyan etmektedir.²⁶⁰

Yerlerin ve göklerin üzerine istivâ ettiği şey nedir?

Allah'ın azametinin ihâtası ne kadardır?

Allah nerededir?

İlmü'l-yakîn nedir?

Aynü'l-yakîn nedir?

Hakku'l-yakîn nedir?

Mücâhede ne demektir?

Murâkabe ne demektir?

Müşâhede ne demektir?

Zâhir ilmi nedir?

Bâtın ilmi nedir?

Evveliniz nedir?

Âhiriniz nedir?

Zâhiriniz nedir?

Bâtınıınız nedir?

“Allah'ı kendimde kendimi de onda gördüm” ne demektir?

Gibi sorulara cevaplar verilmektedir. Eserin ilk sayfalarında sorular toplu olarak yer almaktadır. Sorulara oldukça muhtasar cevaplar verilmiştir.²⁶¹

²⁶⁰ Hasan Cellâb, *el-Cezûlî ve Mukarebe tahliliyye likitâbetihî*, Merâkeş, 1993, s. 22

²⁶¹ Daha geniş bilgi için bkz. Hasan Cellâb, *el-Cezûlî ve Mukarebe tahliliyye likitâbetihî*, Merâkeş, 1993

SONUÇ

Çalışmamızın sonunda, Mağrib (Fas) tarihinde önemli bir yer tutan Merînîler döneminde (XIII.-XV. yy.) Mağrib'in ilim ve tasavvuf yönüyle altın çağını yaşadığını görüyoruz. Gerek ülkenin her tarafına açılan medreseler, gerekse dînî hayatı canlı tutmak adına teşekkül eden zâviyeler halkın bilgi, kültür ve inanç seviyesini ileri noktalara götürmüştür.

Tefsir, Hadis, Fıkıh, Tıp ve Astroloji alanlarında önemli mesafelerin katedildiği bu dönemde Tasavvuf da özellikle Medyeniyye ve Şâziliyye tarîkatleri vasıtasıyla büyük gelişmeler kaydetmiştir.

Böyle bereketli bir ortamda neş'et eden Cezûlî'nin nesebi Hz. Peygamber'e dayanmaktadır. Sâfârîn Medresesi'nde başladığı tahsiline daha sonra kırk yıl süreyle Mısır, Mekke, Medine ve Kudüs'te devam etmiş ardından tekrar Fas'a dönmüştür. Şâziliyye tarîkatine intisabı da Benî Amğâr zâviyesi şeyhi Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şerîf vasıtasıyla olmuştur.

Cezûlî, Mağrib ilim ve din hayatına büyük canlılık katmıştır. Mâlikî fıkıhına olan vukûfiyetinin yanı sıra müridlerine İslâm'ın rûhî hayatı adına da yadsınamayacak bir şuur kazandırmıştır. Bunların yanında köşesine çekilip oturmaması, aksine aksiyoner bir kişiliğe sahip olup Portekiz saldırılarına karşı halkı örgütlemesi ve bizzat mücadelelere katılması da etrafına kalabalıkların toplanmasını sağlamıştır. Bu dönemde sevenlerinin ve bağlılarının sayısı yönetimi ürkütecek boyutlara ulaşmıştır.

Hz. Peygamber'e (s.a.v.) bağlılık ve O'na salât ü selâm getirme, Cezûliyye tarikatının temel öğeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre seyr ü sulûke niyet eden mürid işe tevbeden başlamalıdır. Tevbe mürid için çok önemlidir. Tevbenin şartları arasında, işlenen günahı tamamen terk etmek, amel-i salih içinde olmak, günahkârlardan uzak durup hayırlı insanlarla beraber bulunmak, Allah'ın dostlarını sevip düşmanlarına düşman olmak, namazı vaktinde kılmak, zikre devam etmek ve riyâdan uzak yaşamak vardır.

Mürid şeyhine tam bir sadâkat içinde olmalıdır. Şeyhine karşı davranış ve muâmelelerinde edebe riayet etmelidir. Bu âdâba riayet eden mürid hakîkî terbiyeye nâil

olur ve kalbinde ihlâs, istikamet, sabır, doğruluk, muhabbet gibi güzellikleri her zaman yaşatır.

Yaşadığı dönemde etrafında kalabalıkların toplanması, bir kısım idarecileri ürkütse de Cezûlî'nin, insanların güzel ahlak sahibi olmaları, dînî hayatı derinlemesine idrak ederek yaşamaları ve sünnet-i seniyyeden ayrılmamalarını temin etmekten başka maksadı yoktu.

Kendisinin zamanın kutbu ve eşsiz imamı olduğuna inanılırdı. Farklı zamanlarda değişik ilham ve hitaplara mazhar olduğunu kendi ifadelerinden anlıyoruz. Yetiştirdiği talebelerinden bir çoğu kendi başlarına bir tarikat teşekkül ettirebilecek seviyedeydiler.

Bize ulaşan en büyük mirası olan *Delâilü'l-hayrât* adlı eseri, bugün bile dünyanın hemen her tarafındaki Müslümanlar'ın elinden düşürmediği temel dua kitaplarından. Peygamber Efendimiz'e (s.a.v.) değişik salavât-ı şerîfelerin yer aldığı bu eserde ayrıca *esmâü'n-nebî* başlığı altında Hz.Peygamber'in (s.a.v.) 201 tane ismi de yer almaktadır.

Hizbu sultâni'd-dâimi lâ yezûl ve *Hizbu'l-felâh* adlı eserleri de Şâziliyye tarikatı mensupları tarafından îtibar gören virdleri ihtiva etmektedir.

Evrad ve hiziplerinin yanısıra az da olsa günümüze kadar ulaşmış bir kısım risâleleri de vardır. *Akâidetü'l-Cezûlî*, akâid esasları üzerine yazılmış bir eserdir. *Risâle fi't-tevhîd* de iman ve ma'rifetullah üzerine kaleme alınmıştır. *Risâle fi'z-zühd* adlı eserinde Cezûlî, zühdle alakalı görüşlerini orkaya koymaktadır. *Ecvibe fi'd-dünyâ ve'd-dîn* risâlesi de değişik soruların cevaplarını ihtiva etmektedir.

İlmî ve tasavvufî yönünün yanı sıra bir aksiyon insanı da olan Cezûlî gibi, hayatları, eserleri ve mücadelelerinden haberdar olmadığımız daha niceleri bugünün Müslümanları'na tanıtılmayı beklemektedir. Yeni araştırmacıların bu konuya ilgisiz kalmayacaklarını ve tasavvuf semamızın yıldızlarını bizlerle buluşturacaklarını umuyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed b. Fâris, *Esmâu Rasûlillâh ve meânihâ*, thk: Mâcid

Zehebî, Kuveyt, 1989

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul 1981 (ofset)

el-Kastalânî, Ahmed b. Muhammed, *el-Mevâhibü'l-ledünniyye bi'l-minahi'l-muhammediyye*, thk: Sâlih Ahmed eş-Şâmî, Beyrut, 1991.

Alan Yusuf, “Cevşen İkliminde”, *Yeni Ümit Dergisi*, s.30, İzmir, Ekim, 1995.

Atar, Fahreddin, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul, 2008

Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, İstanbul, 1387/1967.

Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *Sünen*, Mısır, 1983

Brockelmann, Carl, *Geschichte Der Arabischen Litteratur*, II, 359-360, Leiden 1949

Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul h. 1333

Cellâb, Dr. Hasan, *el-Cezûlî ve mukârebe tahliliyye likitâbetihî*, Merâkeş, 1993

Cornell, Vincent J., “*The Logic of Analogy and the Role of the Sufi Shaykh*”,

International Journal of Middle East Studies, XV, sayı: 1, Cambridge 1983

es-Sicistânî, Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as, *es-Sünen*, İstanbul 1981

Ebu'l-Fazl Cemâluddin Muhammed Mükrim ibn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, 1990.

ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, *es-Sünen*, İstanbul 1981

ed-Dehlevî, Veliyyullah b. Abdirrahman, *Huccetullâhi 'l-bâliğa*, Beyrut 1990

el-Aclûnî, İsmail, *Keşfu 'l-Hafâ*, Beyrut 1988

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu 's-sahîh*, İstanbul 1981.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1993

el-Cezûlî, Muhammed b. Süleyman, *Delâilü 'l-hayrât*, İstanbul h.1325

_____, *Akâdetü 'l-Cezûlî*, Tahkikli Neşir: Cellâb Hasan, *el-Cezûlî ve mukârame tahlîliyye likitâbetihi 's-sûfiyye*, Merâkeş, 1993

_____, *Risâle fi 't-tevhîd*, Tahkikli Neşir: Cellâb Hasan, *el-Cezûlî ve mukârame tahlîliyye likitâbetihi 's-sûfiyye*, Merâkeş, 1993

_____, *Risâle fi 'z-zühd*, Tahkikli Neşir: Cellâb Hasan, *el-Cezûlî ve mukârame tahlîliyye likitâbetihi 's-sûfiyye*, Merâkeş, 1993

_____, *Ecvibe fi 'd-dünyâ ve 'd-dîn*, Tahkikli Neşir: Cellâb Hasan, *el-Cezûlî ve mukârame tahlîliyye likitâbetihi 's-sûfiyye*, Merâkeş, 1993

Cellâb Hasan, *el-Cezûlî ve mukârame tahlîliyye likitâbetihi 's-sûfiyye*, Merâkeş, 1993

Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Usûlü*, İstanbul, 2008

Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İstanbul, 2008

D. S. Margoliouth, “Şâziliyye”, M.E.B. İslam Ans., XI, 367, İstanbul 1988

- el-Fâsî, İmam Muhammed el-Mehdî b. Ahmed b. Ali b. Yusuf, *Mümtiu'l-esmâ' fî zikri'l-Cezûlî ve't-Tebbâ'*, Tahkik ve Ta'lik Abdülkerim el-Amrî- Abdülkerim Murâd, Fas 1994**
- el-Fâsî, İmam Muhammed el-Mehdî b. Ahmed b. Ali b. Yusuf, *Metâliu'l-meserrât bi cilâi Delâili'l-hayrât*, Kahire 1389/1970**
- el-Hatib, Es'ad, *Sûfîler ve Aksiyon*, (Terc. H. İbrahim Kaçar, Özgür Kavak, Yasin Günaydın), İstanbul 1999**
- el-Hafnî, Dr. Abdü'l-mün'im, *el-Mevsûatü's-sûfiyye*, Beyrut 1994**
- el-Menûnî, Muhammed, *Varakât an Hadâratil-Meriniyyîn*, Rabat 2000**
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2008**
- es-Sâih, el-Hasen, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib*, Dâru'l-beyzâ 1986**
- es-Sülemî, Abdurrahman, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, Mısır 1969**
- et-Tâzî, Abdü'l-hâdî, *Câmiu'l-karaviyyîn*, Dâru'l-kütübi'l-lübnânî, Beyrut 1973**
- et-Tirmizî, Muhammed b. İsa, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul, ts.**
- ez-Zebîdî, Ebû'l-feyz Muhammed el- Murtaza, *Tâcü'l-Arûs*, Mısır 1306**
- ez-Zerkânî, Muhammed b. Abdülbaki, *Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mısır, ts.**
- ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mısır 1976**
- ez-Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, Beyrut 1992.**
- Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Ter. Süleyman Uludağ, İstanbul 1984**
- Gazzâlî, Ebû Hâmid, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Beyrut 1992**

Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn, *Mecmûatü'l-ahzâb*, İstanbul 1311.

Güven, M. Salim, *Ebû Hasan Şâzilî ve Şâziliyye*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000

G. Yver, “Fas” M.E.B. İslam Ansiklopedisi, IV, 480, İstanbul 1988

Harekât, İbrahim, *el-Mağrib abra't-tarih*, XII, 189, Fas 1984

----- “Fas” D.İ.A. XII, 189, İstanbul 1995

Harîrîzâde, Kemaleddin Tibyânü'l-vesâil, Süleymaniye Kütühanesi, İbrahim Efendi, nu: 430-432

Hasan H. İbrahim, *İslâm Târihi* (İ.T.), IX, 25, trc. İsmail Yiğit, İstanbul 1992.

Hocazâde Ahmed Hilmi, *Hadîkatu'l-evliyâ silsile-i sâdât-i turuk-i âliyye*, İstanbul 1979

Hucvîrî, Ali b. Osman, *Keşfü'l-Mahcûb*, Ter. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982

İbn Abdi'lber, Ebû Ömer b. Yusuf, *Beyanü'l-ilm*, Medine 1968

İbn Ferhûn, Ebu'l-Vefâ Burhanüddin İbrahim b. Ali, *Kitâbu'd-dîbâci'l-müzehheb*, Kahire h.1330

İbn Haldûn, Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, Terc: Süleyman Uludağ, İstanbul 1990

_____, *Şifâu's-sâil li tehzîbi'l-mesâil*, Terc: Süleyman Uludağ, *Tasavvufun Mahiyeti*, İstanbul 1977

İbn İyâd Ahmed b. Muhammed eş-Şâfiî, *el-Mefâhiru'l-aliyye fi'l-meâsiri's-Şâziliyye*, Mısır 1993

- İbn Mâce, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni**, *es-Sünen*, İstanbul 1981
- İbn Sabbâğ**, *Dürretü'l-esrâr ve tuhfetü'l-ebrâr*, nşr. İbrahim er-Rifâi, Dâru'r-Rifâi ve Mektebetü'l-muhâcir, 1993
- İskenderî Atâullah**, *Letâifü'l-minen*, nşr. Abdulhalim Mahmûd, Kahire 1992.
- Karaçam, İsmail**, *Kur'an-ı Kerim'in Nuzûlü ve Kıraati*, İstanbul 1974
- Karaman, Hayrettin**, "*Fıkıh*", D.İ.A. XII, 190, İstanbul 1996
- Karsî, Kara Davud**, *Tevfikü Muvaffiki'l-hayrât*, İstanbul 1318
- Kâtip Çelebî, Hacı Halife**, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, İstanbul 1387/1967
- Koparan K. Yaşar**, *Tolunoğulları ve İhşidîler*, *Büyük İslâm Târîhi Serisi*, (B.İ.T.), VI, 55 vd., İstanbul 1992.
- Kuşeyrî, Abdülkerim**, *er-Risâle*, Beyrut 1990
-*Kuşeyrî Risâlesi*, Ter. Süleyman Uludağ, İstanbul 1978
- Mehdî, Muhammed b. Ahmed**, *Metâliü'l-Meserrât*, Kahire 1970
- Mekkî, Ebû Tâlib**, *Kütü'l-Kulûb*, Ter. Yakup Çiçek, Dilâver Selvi, İstanbul 2004
- Mevlânâ Câmî, Abdurrahman**, *Nefehâtü'l-Üns*, Ter. Lâmiî Çelebi, nşr. S. Uludağ, M. Kara, İstanbul 1995
- Moh. Ben Cheneb**, *Cezûlî md.* M.E.B. İslam Ansiklopedisi, III, 155, İstanbul 1988
- Molla Hüsrev**, *Mir'ât*, İstanbul 1312
- Nebhânî, Yusuf b. İsmail**, *Câmiu kerâmâti'l-evliyâ*, Beyrut ts.
- Neccâr Âmir**, *et-Turuku's-Sûfiyye fî-Mısr*, Kahire 1992

Nursî, Said, *Mektûbât*, İstanbul 1977

....., *Lem'alar*, İstanbul, 1977

Rifâî Kenân, *Ahmed er - Rifâî*, İstanbul, Matbaa-i Âmire 1340

Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1985

Suyûtî Celâleddin, *el-Câmiu's-sağîr*, Beyrut, ts.

Sühreverdî, Şihâbü'd-dîn, *Avârifü'l-Meârif*, Ter. Dilâver Selvi, Ankara 1999

Trimingham, j. Spencer, *The Sufi Orders in İslam*, Oxford 1971

Uludağ, Süleyman, “Cezûlî” D.İ.A. VII, 515-516, İstanbul 1993,

_____, “Delâilü'l-hayrât”, D.İ.A., IX, 113, İstanbul 1994

_____, “İbn Haldûn”, D.İ.A., XIX, 540, İstanbul 1999

....., *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991

Ünlü Nuri, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1984

Ülker, Muammer, “Delâilü'l-hayrât”, *Antik ve Dekor*, sayı: 38, s.128-130 İstanbul 1997

Vassaf, Hüseyin *Sefîne-i Evliyâ*, İstanbul 1990, Sadeleştirenler: Dr. Mehmet Akkuş-Dr.Ali Yılmaz

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Matbaay-ı Ebu'z-ziyâ, İstanbul 1935

Yılmaz, Hasan Kâmil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1994

Yiğit İsmail, “Endülüs Benî Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri”,
İslâm Târîhi, IX, 25 vd., İstanbul 1995

EKLER

CEZÛLÎ'NİN RİSALELERİ

AKÎDETÜ'L-CEZÛLÎ

BİSMİLLÂHİRRAHMÂNİRRAHÎM

Kitâb-ı mübîni Cebrail vasıtasıyla Efendimiz Hz. Muhammed'e inzal buyuran zât-ı zülcelâle hamd olsun ki O şöyle buyurmaktadır: "Allah katında din İslâm'dır. Artık her kim İslâm'dan başka bir dine intisab ederse bu kabul edilmeyecektir. Ve o, âhirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır." (Âl-i İmrân/ 85)

Salât ü selâm da sünnetlerin en vâzih ve kolayını getiren Efendimiz Hz. Muhammed'e ve onun âline ve sayelerinde İslam'ın en güzel günlerini yaşadığı ashabına ve onlara tâbî olanlara olsun.

Rabb olarak Allah'ı bilmeyen, nebî olarak Hz. Muhammed'i tanımayan, ne ulûhiyetin ne de risâletin manasını bilmiyor demektir. Bu kişi namazını terk eder, zekatını zâyî eder ve orucunu tutmaz. O, yemeyi, içmeyi ve cinsî münasebeti sadece dünyevi bir kısım musibetlerden korktuğu için terk eder. Buna her türlü haramı mübah görmesini de ilave eder. Zina ve içkinin bol olduğu, raks edilen lanetlenmiş eğlence mekanları gibi. Buralara gidip eğlenen, para harcayan, vücudunu ve etini pazarlayan ve bundan fayda umanlar da lanetlenmiştir. Çünkü onlar "İslam'dan başka bir yolu din olarak seçmişlerdir."

Müslümanlar nezdinde bir insan ancak İslamı iyi yaşarsa müslüman sayılır. İslâm ise beş temel esasıyla bilinmektedir ki onlar: Allah'tan başka ilah ve mâ'bud olmadığına ve Hz. Muhammed'in onun kulu ve peygamberi olduğuna iman etmek, namaz kılmak, zekat vermek, oruç tutmak ve gücü yeten için haccetmektir.

Kelime-i şهادet şu manaya gelir: Ben tam bir marifetle biliyorum ve inanıyorum ve hiçbir şüphe, tekzib, tereddüt ve farklı bir ihtimale yer vermeden aklım, kalbim, ruhum ve nefsimle tamamen teslim olarak kabul ediyorum ki mevcûdâtta bizi, atalarımızı ve arştan ferşe bütün kâinatı yaratan Allah'tan başka ibâdete layık bir zat yoktur. Ve yine aynı iman marifet ve teslimiyetle hiçbir tereddüt ve aykırı bir ihtimale yer vermeden inanıyorum ki Mekkeli ve Kureyşli Hz. Muhammed Allah'ın resûlüdür. Allah ona

Cibrîl-i emîni göndermiş, yirmi kûsûr senede Kur'an-ı Kerîm'i ve dini öğretmiş, o da karşısına çıkan herkese bu öğrendiklerini tebliğ etmiş, onun tebliğ ettiği kimseler de kendilerinden sonrakilere tebliğ etmişler ve bu din bizlere kadar gelmiştir.

İşte kim böyle öğrenip iman ve tasdik eder ve marifetle teslim olursa o, hak ve hakikat ehliendir. Kim cahil kalıp, şek ve şüpheye düşerse o da kafirlerle beraber cehennemde azap görecektir.

Namaz kılmak ise, Cebrail'in Efendimiz'e, Efendimiz'in de ümmetine ta'lim buyurduğu üzere kılmaktır. Vakitlerine riayete, taharete ve okunmadan namazın kabul edilmeyeceği Fatihâ'yı okumaya dikkat etmek gerekir. Ayrıca Allah'ın farz kıldığı kalp huzurunu da muhafaza etmek gerekir.

Zekât vermek ise, hayvanlardan, zirâî ürünlerden ve altın, gümüş gibi ticârî mallardan Allah'ın bize takdir ettiği kadar *"fakirlere"* (Tevbe/60) vermektir. Ramazan ayında oruç ise, onu bize Allah'ın farz kıldığını kabul ve tasdik ederek ve sevabının sadece Allah tarafından verileceğine inanarak tutmaktır. O sevap ise sadece bize dünyada ziraat ve hayvanlarımıza bereket olarak verilen değil, ölümden kabre, kabirden haşre, haşirden hesaba kadar her safhada yanımızda olan Allah'ın inayetidir.

Beytullâhı hac ise, gücü yeten için oruçta olduğu gibi tam bir teslimiyet göstermektir. Bu işaret ettiğimiz kaidelere tam olarak uyan kimse, zahirinde bu kaideleri yerine getirdiği için hakiki bir müslüman olur.

Bunun gibi bâtınına da iman elbisesi giymesi gerekir. Bu ise bütün müminler tarafından bilinen imanın altı şartını –ki onlar: Allah'a, meleklere, kitaplara, peygamberlere, ahiret gününe ve acısıyla tatlısıyla kadere imandır- kabul etmektir.

Şunu iyi bilin ki bu iman akidelerinden ancak içeriğine tam bir itikadla iman edenler ve hiçbir tereddüt, şüphe ve aykırı bir ihtimale yer vermeyecek bir bağlılıkla bağlananlar istifade edebilirler.

"Âmentü billah" ifadesinin manası tam bir tasdik ve tahkik ile iman ettim ki Allah mülkün yegâne sahibidir ve ondan başka ibadete layık bir mabud yoktur. Kendisinin dışındaki her şeyin yaratıcısı odur. Allah'tan başkasına ibadet eden ve bu hal üzere ölen, ebedî cehennemlik olarak küfür üzere ölür. Çünkü *"Allah kendisine şirk koşulmasını asla bağışlamaz."* (Nisa/ 48)

Meleklerle iman ise; Melekler Allah'ın yarattığı mükerrer varlıklardır. Onun sözünün önünde söz söylemezler ve onun emriyle hareket ederler. "Allah'ın emrettiğine isyan etmezler ve emr olundukları şeyi yaparlar." (Tahrir/ 6) Onlar müşriklerin iddia ettikleri gibi Allah'ın kızları değildir. Allah teâlâ bunu (Zuhruf/ 19-20) ayetlerinde yalanlamıştır.

Kitaplara imanın manası ise, Allah'ın zâtıyla kâim ve ezeli olan kelam sıfatının bir tecellisi olarak kütüb-i semâviyeye iman etmektir ki onlar, 100 suhuf ve 4 büyük kitaptır. Şît (a.s.)'a elli, İdris (a.s.)'a otuz, İbrahim (a.s.)'a on, Musa (a.s.)'a on suhuf inmiştir. Büyük kitaplardan Tevrat Hz. Musâ'ya, Zebûr Hz. Dâvûd'a, İncil Hz. İsa'ya ve Kur'an-ı Kerim Efendimiz Hz. Muhammed'e (s.a.v.) nazil olmuştur.

Peygamberlere imanın manası ise; Allah kendisine en yakın melek olan Cebrail (a.s.) vasıtasıyla gönderdiği ilahî emirleri tebliğ etmeleri için insanlar arasından bazılarını görevli olarak seçmiştir. Böylelikle meleklerin hikmet-i vücûdu da anlaşılmiş olmaktadır ki onlar Allah'ın yeryüzündeki emir erleridir. Onlardan insanların iyilik ve kötülüklerini kaydeden melekler vardır. Bunun dışında semâvî kitapların hikmetleri de ortaya çıkıyor. Bu kitaplar arzî değil semavîdir. Herhangi bir alime, edibe değil, Allah'a aittirler. Peygamberler de Allah'ın insanlar arasından seçtiği ve Cebrail vasıtasıyla kendilerine vahiy gönderdiği özel elçilerdir. İşte Allah'ın özel mesajını kendilerine ulaştırdığı bu insanlara peygamber denmektedir.

Âhiret gününden murad ise; insanlar, cinler, melekler ve bunlardan başka yeryüzünde, arşta, semâda ve kürsîde Allah'tan gayrı bütün mevcûdat ölecektir. Arştan ferşe bütün bir alemde hayatta ve bâkî olarak sadece Allah kalacaktır. Daha sonra bütün mahlukat ilk yaratmada olduğu gibi yaratılacaklardır. Bunun yanında münker ve nekir isimli kabir meleklerine, o dehşetli günde amel defterinin dağıtılması ve hesabın görülmesine, sırata, havza, cennet ve cehenneme iman edilmesi de ahirete iman kapsamındadır.

Kabirde sorulacak sorulara "Rabbim Allah, nebim Muhammed (s.a.v.), kitabım Kur'an, kıblem Kâbe ve atam İbrahim (a.s.)" şeklinde cevap vermek gerekmektedir. Ezanın, kâmetin ve İslam'ın manaları 313 ümmete tebliğ edilmiştir ki bu mübelliğlerin en efdal ve en ekremi son peygamber, Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.)'dir. Onun

yaşadığı devirde ve ondan sonra başka peygamber yoktur. Onunla beraber adları anılan Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali ise onun en yakın arkadaşlarıdır.

Dünya ve içindekiler fânîdir. Her nefis ölümü tatmaktadır. Ölmeyecek hiçbir varlık yoktur. Allah bizi iman ve İslam üzere öldürsün. Kıyamet koştuktan sonra bütün mahlukat, amellerini karşılığını görmek üzere yeniden diriltilecektir. *“O gün insanlar gurup gurup diriltileceklerdir. Amellerini görsünler diye.”* (Zilzal/ 6)

Hayrıyla, şerriyle, acısıyla, tatlısıyla kadere iman ise, kainatta cereyan eden bütün iş ve oluşların Allah'ın ilm-i kadîminde ve levh-i mahfuzunda bulunduğu ve onun tarafından bilinip takdir edildiğine tahkik ve tasdik ile inanmaktır. Allah'ın kazasından hiç kimse kaçamaz. Allah'ın dilediği olur, dilemediği ise olmaz. Hiçbir zerre onun izni olmadan hareket edemez.

Bütün bu hususları öğrenip iyi bilen bir insanın, öğrendiklerini ister hür ister köle olsun erkeklere, kadınlara, çocuklara, akrabalarına ve tüm insanlara öğretmesi farzdır. Özellikle elinin altında çalıştırdığı kimselere ve akrabalarıyla aile efradına öğretmesi gerekmektedir. Zira Efendimiz (s.a.v.) : *“Bir kimse için Allah huzurunda ehlinin cahil olması kadar büyük bir günah yoktur”* buyurmaktadır. Bu hadisi İmam Gazzâlî İhya'nın nikah bölümünde zikretmektedir.

İlah, tek mabud olan demektir. Yeryüzünde bütün mahlukların yaratıcısı olan Allah'tan başka ibadete layık kimse yoktur. Öyleyse gerçek ilah odur. Onun dışındakilerse yalan ve iftiralarla ilahlık taslamaktadırlar. İkamet, kunut. Fatiha, teşehhüd, ihlas suresi, tekbir, tehlil ve tesbihler, semiallâhu limen hamideh ve rabbenâ leke'l-hamd gibi duâlar onun uluhiyetini ifade eden dualardır.

“Semiallâhu limen hamideh” demek, Allah kendisine yalvaranın duasına icabet eder demektir. *“Rabbenâ ve lekel-hamd”* ise Allahım, duamıza icabet et, demektir. Namazdan sonra ise *Subhânallah, Elhamdü lillâh, Lâilâhe illallâh ve Allahu ekber* zikirleri vardır.

“Subhânallah” ın manası Allah'ı her türlü ayıp ve noksandan tenzih etmektir.

“Elhamdü lillah” ın manası; bütün kemal sıfatları Allah'a aittir. Onun şeriki ve nazîri yoktur.

“*Allahu ekber*” in manası ise; Allah büyüktür, büyüklüğü ise zatına ve sıfatlarına râcîdir. Zatı ve sıfatlarıyla izzet ve azamet sahibidir ve bütün kusur ve noksanlardan münezzehtir. Büyüklükten kasıt cisim büyüklüğü değildir. Bu onun için muhaldir. Çünkü o, cisim ve cirmden münezzehtir. Sıfatları da hâdis ve mahluk değildir. Zatı başka zevata, sıfatları başka sıfatlara benzemez. “*Hiçbir şey onun misli gibi değildir. O, semî’ ve basîrdir.*” (Şûrâ/ 11)

“*Lâ ilâhe illallah*” in manası ise daha önce de geçtiği üzere yeryüzünde Allah’tan başka ibadet edilecek gerçek ilah yoktur. Bütün mahlukat ona muhtaçtır ve o ganiyy-i mutlakdır. Bütün varlık ona olan sevgi ve bağlılıklarını namazın dışında tekbirler, tehliller, tesbihler, istiğfarlar, istiâzeler ve nebîye getirilen salât ü selamlarla ifade ederler.

“*Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billah*” in manası ise, hareket de hareketsizlik de Allah’ın izniyledir. “*Hasbiyallah*” ise; Allah bana yeter, benim bütün işlerimi yürüten, fiillerimi yaratan, yaptıklarımı bilen ve hayatımın her safhasında tasarrufu bulunan yegâne şeriksiz mutasarrıf O’dur manasına gelir.

“*Estağfirullah*” in manası ise, Allah’tan bütün ayıp, günah ve noksanlarımın setrini istiyorum. Ta ki onlara başkası muttali olmasın ve hesap gününde benimle münakaşa etmesin. Allah da günahlarımın karşılığını bana elim bir azap olarak tattırmasın. O, kendisine iltica edenin, tevbe edenin, istiğfarda bulunanın tevbelerini kabul edip af ve mağfiretiyle muamele edendir.

“*Salât ü selâm*” in manası ise, “Allahım, Efendimize senden başka kimsenin bilmediği hayrı ve selameti verdin. İşte ben, bu hayrı ve selameti kat kat artırmanı ve O’na senden başka kimsenin bilmediği nice nimetler, hayırlar ve selametler ihsan etmeni istiyorum” demektir.

“*Bismillahirrahmanirrahim*” in mânâsı ise, yaptığım işin yümünlü ve bereketli olarak tamamlanması için rahman ve rahim Allah’ın adıyla başlıyorum.

“*Eûzu billâhi mine’ş-şeytânirracîm*” in manası ise, düşmanım olan şeytanın hilesinden, mekrinden, kötülüğünden bütün esma ve sıfatlarıyla rabbime sığınyor ve onun himayesine giriyorum.

Racîm, dünya ve ahirette Allah'ın rahmetinden kovulup uzaklaştırılmış demektir. Allah bütün bunları bize şeytan ve avanesinin tabiatlarını lafzan vce mânen tam olarak anlayalım diye söylüyor. Zira tabiat musibet, zelzele ve sıkıntı durumlarında değişiklik arz etmez. İnsan aklını kaybedebilir ama tabiatını kaybetmez. Akıllı bir insana düşen de tabiatını hayra yönlendirmesi ve bunun yanı sıra Allah'tan sıkıntı ve imtihanlara karşı inayet istemesidir. İnsan şeytanın dinden külliyyen yüz çevirdiğini ve kendisinin en büyük düşmanı olduğunu, onun vesvese ve yönlendirmeleriyle kavî, fiilî ve i'tikâdî birçok yanlışla sürüklendiğini bilmelidir. Kardeşlerimiz bu hakikatleri talebelere ve zayıf müslümanlara anlatmalıdırlar.

Sizler, ey kardeşler ve dostlar, ailenizi ve zürriyyetinizi şeytanın yönlendirmelerine uyup türlü günahlara girmelerinden ve en sonunda iyi ve kötüyü ayırt edemeyecek derecede hüsrana uğramalarından koruyunuz. “ Onlar hayvanlar gibidirler, hayır hayır daha da aşağıdılar” (Furkan/44), “Zalimler de nasıl bir inkılab ile devrileceklerini yakında öğrenecekler” (Şuara/227), “Allah'ı zalimlerin yaptıklarından habersiz zannetme” (İbrahim/42), “Hepiniz toptan Allah'a döneceksiniz ve O, yaptıklarınızı size haber verecektir” (Mâide/105), “İzzet ve kudret Rabbi olan senin Rabbin onların bütün batıl iddialarından münezzehtir, yücedir. Selam bütün peygamberleredir. Bütün hamdler alemlerin Rabbi Allah'adır.” (Sâffât/18) Allah bana yeter, O ne güzel vekildir. Allah'ım, Efendimiz Hz. Muhammed'e ve onun âl ve ashabına salât ü selâm olsun.

Allah ilminden istifade ettirsin Şeyhim Hüseyin b. Abdüş-şekûr şöyle derdi: “Tevazu ve mahviyet, has kulların bir özelliğidir. Bu sıfatlarda birçok sırlar ve nurlar vardır. Özellikle Cenab-ı Hakk'a müteveccih olduğumuzda tekbir için iki elimizi kaldırmak bunu resmeder. Kul bunu istiğfâr ile beraber yaptığında vicdanına birçok nurlar akar. Meselâ Fatiha ve bir sure okuduktan sonra rükûa gitmeden önce iki elini kaldırmakla kul Rabbine sanki şöyle der: “Aslında kulluk adına hiçbir şey yapmadım, bunlar yetersiz.” Bu halet-i ruhiye içinde bütün rükünleri yerine getiren bir insan namazından tarifsiz bir lezzet alır. Bütün tekbir ve tesbihlerin feyzini vicdanında duyar.

Sadece ibadetlerinde değil bütün hal ve tavırlarında Allah'a kul olana ne mutlu! İradesinden sıyrılıp kendini tamamen Allah'a veren insan namazdaki tevazuunu her

zaman yaşar. Ancak bu duyguyu yakalamak gerçekten çok zordur ve namazda gerçek huşûu yakalayanlara mahsustur. Bu duyguyu hiç azalmadan bir tam gün yaşayan insan, artık bunu adet haline getirebilir demektir. Allah onu daha ziyadesine ulaştırın.

İnsanı kötülük ve çirkinliklerden alıkoyan namaz, kitap ve sünnete uygun olarak kılınan namazdır. Eğer böyle olmazsa o namaz insanı sadece Allah'tan uzaklaştırır. Bu ise bir insan için en kötü utanç vesilesidir. Nifaka en yakın hal de budur. Çünkü münafıklar da kalblerinde olmayanı dilleriyle söylerler. Bu şekilde namaz kılanlar kendilerini hidayette zannederler. *“De ki, amelleri yönüyle ahirette en büyük kayba uğrayanları bildireyim mi? Onlar o kimselerdir ki yaptıkları hep boşa gidecektir. Halbuki kendilerinin güzel işler yaptıklarını sanırlar.”* (Kehf/107) Zaten akıllı bir mü'min basiretiyle namazına baktığı zaman, kıldığı namazın hiçbir zaman Allah'a arz edilmeye layık bir keyfiyette olmadığını anlar ve hep daha iyiyi arar. Ancak ne acaib bir durumdur ki bir kısım insanlar namazlarının keyfiyetini artırmak için hiçbir gayret göstermedikleri gibi onu isteksizce eda ederler. Halka karşı muamelelerinde ise oldukça dikkatli davranırlar. İnsanların nazarlarını kendilerine celb etmeye çalışırlar. Ama esas nazar Allah'ın nazarıdır. Çünkü o, suretlere değil kalblere nazar eder. Halktan bir fayda ve menfaat bekleyip onlara yönelen ise her zaman kayıptadır. Biz Allah'tan habîb-i ekreminin sevgisini zayıfımıza, kuvvetlimize; zenginimize, fakirimize; efendi olanımıza, köle olanımıza nasip etmesini ve *“Şeytan sizi düşman biliyor sizde onu düşman belleyin”* (Fâtır/6) ayetini hiçbir zaman unutturmamasını diliyoruz.”

Şeyhim Ebul-Abbas şöyle dedi: “Bu hitaptan bir kısım insanlar şeytana düşmanlık yapmak gerektiğini anladılar ve bununla meşgul olurken sevilmesi gerekeni sevmeyi unuttular. Bir kısmı da şöyle anladılar; şeytan sizin düşmanınızdır ben ise sizin sevgilinizim. Ve bütün gayretlerini sevgilinin sevgisini kazanmaya yönelttiler. Bu onlara yeter.”

FASIL

Ma'rifetullah hakkındadır ki, dört kısımda ele alınacaktır.

Zâtî Sıfatlar: Vahdâniyet, vücûd, bekâ, kıdem, kıyâm bi nefsihî, muhâlefetün li'l-havâdis.

Ma'nevî sıfatlar: İlim, kudret, irade, hayat, kelam, sem', basar, bütün koklananları koklamadan, bütün tadılanları tatmadan ve bütün dokunulanları dokunmadan idrak. Allah'ın sıfatlarını hakiki manasıyla Allah'tan başka kimse bilemez.

Selbî sıfatlar: Benzeri yoktur, şerîki yoktur, nazîri yoktur, çocuğu yoktur, anne-babası yoktur, zevcesi yoktur.

Fiilî sıfatlar: Rahmân, Rahîm, Rezzâk, Hallâk, Bâis, Vâris.

Eğer sana sorulursa "Allah'ı nasıl tarif edersin?" "Yedi hususla Allah'ı tanırız" de: Vücut, kıdem, ilim, kudret, irade, hayat, vahdaniyet.

Eğer: "Rabbin senin varlığının neresindedir?" diye sorulursa de ki: "Ben nerede olursam O, benimle beraberdir. Zira "Siz nerede olursanız olun O, sizinle beraberdir." (Hadîd/4)

Eğer: "Allah sana yakın mıdır, uzak mıdır?" diye sorulursa de ki: "O, ittisalsiz olarak bana yakındır, infisalsiz olarak benden uzaktır." Bazı alimler "Yakınlık ve uzaklık mesafeye alakalı kavramlardır. Mesafe ise Allah hakkında muhaldir. Muhal ise vukûu aklen mümkün olmayan şeydir" demişlerdir.

Eğer: "Allah eşyaya dahil midir, eşyadan hariç midir?" diye sorulursa şöyle de: "Ne dahildir ne de hariç. Çünkü 'Hiçbir şey O'nun misli değildir. O semî' ve basîrdir" (Şûrâ/11)

FASIL

Eğer sana "Kâinata nazar ve oradan Allah'ın mevcudiyetini istidlal insanın ilk görevlerindedir. Bunlar insana ne zaman farz olur? Bülûğdan önce mi, sonra mı? Eğer önce dersen bu, icmâya muhaliftir, sonra dersen insan şirke ve küfre girmiş olabilir." Diye sorulursa de ki: "Kulun birinci görevi Allah'a imandır. Bu beşikteki çocuğa bile farzdır. Çünkü bu, insana ünsiyet verir, nefis bununla mutmain olur ve bu şekilde ölürse mü'min ve müslüman olarak ölür. Teklif yaşına geldiği zaman ise kâinata nazar ve istidlâl ve ma'budu arayış farz olur."

Ebû Hâmid Gazzâlî (R.A.) şöyle demiştir: "İmamların üzerinde ittifak ettikleri ilk farz nazar ve istidlâldir ki kulun sanat eserine bakıp sanatkarı bulması ve her sanat eserinin bir sanatkâra muhtaç olduğunu bilmesidir. Bütün eşyanın yaratıcısı, arştan ferşe

içindekilerle bütün âlemlerin sahibi Allah'tır. Yerde ve göklerde hardal tanesi kadar bile olsa hiçbir varlık Allah'ın sanatının dışında değildir.”

İman beş kısımdır: Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve âhiret gününe iman etmektir. “Bunun delil nedir?” diye sorulacak olursa “*Esas iyilik sahipleri, Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaplara ve peygamberlere iman edenlerdir.*” (Bakara/177) ayetini okursun. İmanın zıddı ise küfürdür ki o da bu beş hususu inkar etmektir. “*Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkar ederse apaçık bir dalâlete girmiş olur.*” (Nisa/136)

İmanın mahalli kalptir. “*Onlar, Allah'ın kalplerine imanı nakşettiği kimselerdir.*” (Mücâdile/22). İmanın manası ise tasdiktir. “*Biz doğru söylesek bile sen bize inanmayacaksın.*” (Yusuf/17)

İman asıldır, İslâm onun bir fer'idir. İman artıp eksilmez, İslâm ise amellere paralel olarak artıp eksilebilir. İman kalbin amelidir, İslam ise beden ve organların amelidir. İman bâtındadır, İslâm zâhirdedir. İman söz ve fiil değil, kalpte bir i'tikaddır, İslam ise söz ve fiillerden ibarettir. İman parçalara bölünmez, noksanlaşmaz, İslam ise cüzlere ayrılıp noksanlaşabilir.

İslam ile ilgili hususlar dört kısma ayrılır: Kalb ve dil ile alakalı kısımdır ki: kelime-i şehadet ve kelime-i tevhiddir. Zaman ve mekana taalluk eden kısım ki, haccdır. Bedenle ilgili kısım ki, namaz ve oruçtur. Mal ile ilgili kısım ki, zekattır.

İman ise tasdiktir ve onun şartları ve mertebeleri vardır. Şartları üçer: Cahilliğe yer vermeyen bilgi, şirkten uzak ihlas ve şüpheden arındırılmış yakîn, iç ve dış bütünlüğü. Mertebeleri dörttür: İslam, selamet, iman ve ihsan. Her mertebenin kaideleri vardır. İslamın kaideleri: Kelime-i şehadet, namaz, zekat, oruç ve haccdır. İmanın kaideleri: Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, ahiret gününe, hayrıyla-şerriyle, acısıyla-tatlısıyla kadere imandır. İhsan ise: Allah'ı görüyor gibi ona ibadet etmendir. Sen onu görmesen de O seni görmektedir. Bunun da dört rüknü vardır: Sabır, şükür, rıza ve tevekkül.

FASIL

Eğer sana “İman nedir, mahalli neresidir, dayanakları, şartları ve hakikati nelerdir?” diye sorulursa cevabın şöyle olsun: “İman tasdiktir, mahalli kalptir, dayanağı eşyaya bakıp sanatkarı bulmaktır. *“Deveye bakmazlar mı nasıl yaratılmış?”* (Ğâşiyeh/17) Şartı, takvâdır. *“İman ettiğiniz Allah’tan korkun, takvâ dairesi içinde yaşayın”* (Maide/88) Hakikati ise Efendimiz’in (s.a.v.) şu hadisidir: *“Sizden biriniz kendisi için istediği bir şeyi mü’min kardeşi için de istemedikçe imanın hakikatine ulaşamaz.”* (Buhârî, İman, 7)

FASIL

İslam’ın mahalli sadır (sine)dir. *“Kimin sinesini Allah İslama açtıysa o, Rabbinden bir nur üzeredir.”* (Zümer/22) İslam inkıyaddır. İnkıyad ise emre tam olarak uymak demektir. *“Allah resûlü size emir olarak neyi verdiyse onu alın, sizi neyden alıkoyduysa onu terk edin ve Allah’tan korkun.”* (Haşir/7) Her mümin müslümandır ancak her müslüman mümin olmayabilir. Çünkü bâtında imanı olan, zahirde münafık olabilir. Ancak gerçek münafıklar ve zındıklar zahirde müslüman görünüp bâtında kâfirdirler. Onlar zahirde müslüman bâtında münafiktirlar.

İslam imandan daha geneldir, iman ise daha özeldir. Eğer sana: “İman mahluk mudur, değil midir?” diye sorulursa cevaben: “İkiye ayrılıyor, Allah’a mevcûdiyetine ve vahdaniyetine iman mahluk değildir. Kulun iman etmesi ise mahluktur” dersin. Çünkü *“Sizi de amellerinizi de yaratan Allah’tır.”* (Saffât/96)

İman ve İslam’ın aynı manayı ifade eden müteradif kelimeler mi, yoksa farklı anlamlar taşıyan iki ayrı isim mi oldukları konusunda ihtilaf edilmiştir. Aynı manaya gelir diyenler şu ayeti delil olarak getiriyorlar: *“Derken oradaki müminleri şehirden çıkarma emrini verdik. Ama orada bir hane dışında bize itaat eden aile bulamadık.”* (Zâriyât/35-36)

Gerçekte ise bu ikisinin farklı anlamları vardır. *“O bedeviler biz iman ettik dediler. Onlara de ki, siz iman etmediniz ancak islam olduk deyin.”* (Hucurat/14)

RİSÂLE Fİ'Z-ZÜHD

Bismillâhirrahmânirrahîm. Ve sallallâhu alâ seyyidinâ Muhammedin ve alâ âlihi..

Bil ki dünya insanın kalbinden zühd olmadan çıkmaz. Zühd ise kalbe ancak sağlam bir sıdk sayesinde yerleşir.

Dünyalıklara karşı hakiki zühd, ancak elinde dünyanın imkanları varken mümkündür. Olmayan şeylere karşı zühd olmaz. Eğer kalb, gücünü rabbinden alıyorsa, Allah'a tam bir güven ve tevekkül içindeyse dünya ve içindekilere ancak onları Allah yolunda sarf edeceği zaman yönelir.

Yiyeceğin şeyler seni ayakta tutacak kadar ve ihtiyaçlarınla sınırlı olmalıdır. Elbisen ve meskenin de öyle.. Eğer yeme ve içmede israf edersen, vücudunu şehvetinin emrinde kullanırsan kalbin bundan şifa ve deva bulamaz. Kalbin şifa ve devası açlık ve verâ' ile dir.

Merâkeş İbn Yusuf Kütüphanesi. No: 587 s:44

RİSÂLE Fİ'T-TEVHÎD

Şeyh, kutub, gavs Ebu Abdillah Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (R.A.) dedi ki: Tevhid, Cenab-ı Hakk'ın zâtının başka hiçbir zâta benzemediğini ve sıfatlarının da muattal olmadığını isbat etmektir. Vehimlerinizde canlandırduğunuz ve akıllarınızla idrak ettiğiniz herşey sizin gibi muhdes (sonradan olma) dir. Allah ise bundan münezzehtir. "Hiçbir şey O'nun misli gibi değildir. O semî' ve basîrdir." (Şûrâ/11)

" De ki: O Allah tektir, hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Doğurmamış ve doğrulmamıştır. Ve ona denk hiçbir şeyin olması mümkün değildir." (İhlâs Sûresi)

"Allah odur ki kendisinden başka ilah yoktur. Hayydır, kayyûmdur, kendisini ne bir uyuklama ne de bir uyku tutamaz. Göklerde ve yerde ne varsa O'nundur. İzni olmadan huzurunda şefa'at etmek kimin haddine? Yarattığı mahlukların önünde ardında ne var, hepsini bilir. Mahluklar ise O'nun dilediğinden başka, ilminden hiçbir şey kavrayamazlar. O'nun kürsüsü gökleri ve yeri kaplamıştır. Gökleri ve yeri koruyup gözetmek O'na ağır gelmez, O öyle ulu, öyle büyüktür." (Bakara/ 255)

Bil ki, tevhid dört kısımdır: Zâtî, mânevî, filî ve selbî.

Zâtî sıfatlar: Vahdâniyet, vücûd, kıdem, bekâ, kıyam bi nefsihi, muhâlefetün li'l-havâdis.

Mânevî sıfatlar: İlim, kudret, irade, hayat, kelim, sem'. Basar, bütün dokunulanları ve tadılanları keyfiyetini Allah'tan başka kimsenin bilmediği bir şekilde idrak. Allah'ı gerçek manasıyla Allah'tan başkası bilemez.

Selbî sıfatlar: Benzeri yoktur, şerîki yoktur, nazîri yoktur, ana-babası yoktur, çocuğu yoktur, zevcesi yoktur.

Fiilî sıfatlar: Rahman, rahim, rezzâk, hallâk, bâis, vâris. Eğer sana dense: "Allah'ı ne ile biliyorsun?" de ki: "O'nu yedi şeyle tanıyorum; Vücûd. kıdem, ilim, kudret, irâde, hayat, vahdâniyet."

Efendimiz (s.a.v.) şöyle buyurdu: "*Nefsini bilen (tanıyan), Rabbini bilir (tanır)*" Yani: Nefsinin noksanını bilen, rabbinin kemâlini bilir. Nefsinin hâdis ve fânî olduğunu bilen, rabbinin kadîm ve bâkî olduğunu bilir. Kim nefsinin pislik, ayıp ve hıyânet mahalli olduğunu bilir ve Rabbine ibadette nefesine muhalefet ederek kitap ve sünnete muvafık hareket ederse bu onu marifete ulaştırır. Marifete ulaşmanın kalbine nurlar yağar. Bunlar Allah'la mutmain olurlar. Bundan sonra da artık -Allah'ın izniyle- herhangi bir ayrılık söz konusu olmaz. Havl ve kuvvet sadece Allah'tandır. Efendimiz'e salât ü selam, Âlemlerin Rabbi Allah'a hamd olsun.

Merâkeş İbn Yusuf Kütüphanesi No: 587 S: 41-44

DİN VE DÜNYA ÜZERİNE SORULAR VE CEVAPLAR

İmam Cezûlî'ye şu sorular sorulmuştur:

- 1- Yerler ve gökler neyin üzerinde durmaktadır?
- 2- Allah'ın azametinin ihâtâsı ne kadardır?
- 3- Allah nerededir, yerde midir gökte midir?
- 4- İlmü'l-yakîn nedir?
- 5- Aynu'l-yakîn nedir?
- 6- Hakku'l-yakîn nedir?
- 7- Mücâhede ne demektir?

- 8- Murâkabe ne demektir?
- 9- Mücâhede ne demektir?
- 10- Zâhir ilim nedir?
- 11- Bâtın ilmi nedir?
- 12- Evveliniz nedir?
- 13- Âhiriniz nedir?
- 14- Zâhiriniz nedir?
- 15- Bâtınıınız nedir?
- 16- “Allah’ı kendimde, kendimi O’nda gördüm” ne demektir?

Yerlerin ve göklerin, âlem-i mülk ve âlem-i melekûtun, bütün mevcûdât ve âlem-i ceberûtun istivâları hıfz ve lütuf üzeredir. Eğer hıfz ve lütuf olmasa bunlar inhidama uğrardı.

Allah’ın azametinin ihâtasına gelince azamet, Allah’ın sıfatlarından biridir. Ve bu sıfat Allah’ın bütün isimlerinde vardır. Sıfatlar mevsuflarından ayrılmazlar. Sıfatlar ihatalarıyla bilinemez. Tıpkı mevsufun (c.c.) zâtının ihatasının bilinemediği gibi.

Allah göklerde dediği diyen, bununla Allah’ın azametini, ululuğunu, celâlini ve vahdaniyetini kastetmiştir. Çünkü Allah aklın ve kıyasın idrak edemeyeceği kemal sıfatlarıyla muttasıftır. Allah yerdedir diyen de, bununla Allah’ı ta’zim etmeyi, anmayı, sevmeyi, heybetini hissetmeyi ve onunla ünsiyet etmeyi kastetmiştir. Çünkü Allah kendisini bir an bile zikretmekten geri durmayan âriflerin kalplerine ünsiyet eder.

İlmü’l-yakîn, sahili olmayan bir deryadır. Aynü’l-yakîn ise daha büyüktür. Bütün insanlar ve cinler onun harflerinden bir harfîn şerhi için bir araya gelseler onu bütün manalarıyla ihata edemezler. Allah teâlâ şöyle buyurmuştur: “ *Eğer Allah’ın kelimelerini yazmak üzere, dünyadaki bütün ağaçlar kalem olsaydı ve denizlere de yedi deniz daha katılıp onlar da mürekkep olsaydı, bunlar tükenir yine de Allah’ın kelimeleri tükenmezdi.*” (Lokman/27)

İlmü’l-yakîn, nazar ve istidlâldir. Aynü’l-yakîn, delil ve bürhanlarla tevhid akidesi içinde sebat etmektir. Hakku’l-yakîn ise masnuâta bakarak sâni’e yol bulmaktır. Birinci makam tevhid, ikincisi tefrîd, üçüncüsü tecrîd ve selâmdir.

Mücâhede, mübtedîlerin makâmıdır; murâkabe mutavassıtların makamıdır, müşâhede müntehîlerin makamıdır.

Mücâhede, nefis ve hevâya muhalefettir. Sünnete uygun hareket etmek, rahatı terk etmek, şehvî arzuları gemlemek ve kulluk adına kaçırılan fırsatlara ağlamak mücâhedenin esaslarındandır. Murâkabe ise hayâ ve ictinab makamıdır. Bu iki makam mükteleb makamlardır yani bu makamlara kul, kesben ulaşabilir. Müşâhedeye gelince onda sâlikin herhangi bir kesbi söz konusu değildir. Tamamen Allah'ın bir ikramı ve ihsanıdır ki keyfiyetini o ikram ve ihsana nail olandan başkası bilemez. Bu bahiste söylenebilecek çok söz var ama böyle bir mesele kitaplarda ifşâ edilecek bir mesele değildir.

Zâhir ilmi, enbiyâ ve âlimlerden aldığımız ilimdir ki aslı vahiydir.

Bâtın ilmi ise ilham ve kalbe doğan nurlar vasıtasıyla doğrudan Allah'tan alınan ilimdir.

Evveliniz, âhiriniz, zâhiriniz, bâtınızdır nedir? Sorularına gelince, Allah size merhamet etsin şunu iyi bilin ki, kulun evvelinde de âhirinde de bir oluş söz konusudur. Evveliyetinde adem, âhiriyyetinde fenâ vardır. Ancak ruh, cesedin ölümüyle fenâ bulmadığına yemin etse yemininde hânis olmaz. Fakat ölüm âhirete intikaldir. Veyâ evveli bir nutfe (embriyo) âhiri ise leştir, evveli ahsen-i takvîm âhiri esfel-i sâfilîndir, evveli fâtihâ âhiri hâtimedir diyebilirsiniz. Gerçi bütün fâtiha (başlangıç)lar aynı zamanda hâtime (son)dırlar. Çünkü Allah'ın ilmi değişmez. Allah'ın ilminde evveli saîd olan ebediyyen saîddir.

Zâhiriniz, bâtınızdır nedir? Meselesine gelince, zâhir yeryüzünde, bâtın semâdadır. Zâhir cisimde, bâtın ruhtadır. Zâhir mücâhede, bâtın müşâhede ve muhâdesedir.

Allah'ı gördüm konusu ise, onu fiillerinde, ahkâmında ve tasarrufâtında gördüm. Bunların içinde ben de vardım. Yani onda kendimi, kendimde onu gördüm.

Bu da Cezûlî'nin sözlerindedir: Abdestin âdâbı üçtür: Günahlardan temizlenmek, Allah'la karşılaşmanın heybetini hissetmek ve münâcaatla rahatlamak.

Namazın da üç âdâbı vardır: Kalp huzuru, nefsin huşûu ve sırrın münâcaatı.

Zikrin âdâbı da üçtür: Zikredilene tanımak (marifet), zikir esnasında heyecan duymak ve zikirten sonra tefekkürü devam etmek.

Fakihler ve onların âriflerle mücadelesi konusunda düşünüyordum. Bana dendi ki:
“Sana ilimle gelip mücadele istedikleri zaman onlara, ilim nedir, ilim ehli ne demektir, ilmin dalları nelerdir, ilim öğrenenin tevbesi nasıl olmalıdır, ilmiyle amle etmeyenin âkibeti ne olur? sorularını sor.”

Rabat Kütüphânesi No: 731 S:15